

NEDERLAND VOEDT ZICHZELF

BOTER, KAAS EN EIEREN
MEESTER SCHRAALHANS
BONNEN VOOR BROOD
DE BOER EN ZIJN CENTEN
VERBODEN WINSTEN
GERMAANSE SUPERMARKT

84

Een voor alle landen in tijd van oorlog optredend probleem is het op peil houden van de voedselvoorziening van de bevolking. Zeker wanneer men tengevolge van de oorlogssituatie geïsoleerd raakt en afgesloten van de buitenlandse handel, kunnen zich in dit opzicht ernstige moeilijkheden voordoen. De Nederlandse regering had zich deze problemen voor de oorlog gerealiseerd en een aantal maatregelen getroffen om er het hoofd aan te bieden. Uitgangspunt van het beleid was de overweging dat Nederland slechts omstreeks 60% produceerde van het voedsel dat voor binnenlands gebruik nodig was. Er was weliswaar een aanzienlijke export van onder meer zuivelprodukten en vlees, maar daartegenover stond een grote import van bijvoorbeeld granen en kunstmeststoffen. Daarvan dienden dus, voor zover mogelijk, flinke voorraden te worden aangelegd, de produktie van voedingsmiddelen zou gestimuleerd moeten worden in de richting van een geringere afhankelijkheid van het buitenland en er moest een doeltreffend distributieapparaat opgebouwd worden ter rechtvaardige verdeling van het beschikbare voedsel onder de consumenten.

De oorlog overviel Nederland in dit opzicht dus niet onvoorbereid. Veel — bijna alles — zou afhangen van het optreden en de houding van de bezetters. In vergelijking met andere bezette gebieden traden deze met betrekking tot de voedselvoorziening in Nederland zeer gematigd op — met uitzondering uiteraard van het laatste halfjaar van de bezetting. Het Nederlandse volk zou — zo luidde de belofte — niet beter of slechter behandeld worden dan het Duitse. Roof van voedingsmiddelen heeft dan ook slechts op betrekkelijk kleine schaal plaatsgevonden. Wel gingen groente en fruit in grote hoeveelheden over de grens en profiteerden de Duitsers in extreme mate van de noodzakelijke beperking van de Nederlandse veestapel, maar over het geheel was de verslechtering van de voedselsituatie in Nederland slechts in geringe mate te wijten aan het ingrijpen op dit gebied van de bezetter.

Zo behield het Nederlandse bestuursapparaat de mogelijkheid het voor de oorlog reeds uitgestippelde beleid in feite voort te zetten en de teelt van voedingsmiddelen te richten op een zo groot mogelijk hoeveelheid produkten van hoge calorische waarde. Door middel van een omvangrijk en goed georganiseerd distributieapparaat kon het vier jaar lang een redelijk te achten hoeveelheid voedsel op een aanvaardbare wijze verdelen. Dat assortiment en kwaliteit aan het begrip 'voedingswaarde' opgeofferd moesten worden, was wellicht de voornaamste oorzaak dat de situatie — tot september 1944 — somberder leek dan zij in werkelijkheid was.

A.H.P.

BOTER KAAS EN EIEREN

DRS. G. J. MEIJER

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Hoewel men zich in Nederland in de jaren twintig van regeringswege wel eens had beziggehouden met het probleem van de economische oorlogsvoorbereiding, was het toch pas na de gebeurtenissen in Duitsland in 1933 dat dit onderwerp in toenemende mate de aandacht kreeg. Naarmate de oorlogsdreiging groeide, werd de vraag dringender, hoe de ruim acht en een half miljoen inwoners van het dichtbevolkte Nederland (ongeveer tweehonderd zestig inwoners per vierkante kilometer), die alleen al voor hun voeding voor een belangrijk deel afhankelijk waren van ingevoerde goederen, te voeden, te kleden en van het overige te voorzien, als er onverhoopt een oorlog zou uitbreken. Onverhoopt, maar volgens velen, onder wie minister-

president Colijn, ook onwaarschijnlijk. Was de Eerste Wereldoorlog ook niet aan Nederlands deur voorbijgegaan? Deze opvatting, waarbij de wens duidelijk de vader van de gedachte was en die wonderwel aansloot bij de bezuinigingswoede en het neutralisme van die tijd, had gemakkelijk kunnen leiden tot een politiek die voor het Nederlandse volk grote gevaren inhield. Daarom was het van niet geringe betekenis dat realistische figuren, zoals de hoofdambtenaren dr. Hirschfeld en ir. Louwes, al vroegtijdig op de noodzaak wezen zich grondig met die onverhoopte toestand bezig te houden. Daarom was het goed dat juist ir. Louwes in 1937 de leiding kreeg van het nieuwe Rijksbureau ter voorbereiding van de voedselvoorzie-

ning in oorlogstijd. Hij was het ook, die al spoedig met het voorstel kwam grote voorraden tarwe aan te houden. Dit plan werd in januari 1938 door de ministerraad goedgekeurd. Desondanks was er tijdens de Sudetencrisis, toen de kans op het uitbreken van een wereldoorlog zeer groot was, maar voor drie dagen broodgraan in Nederland. Hoe weinig men geneigd was geweest de ernst van de toestand onder ogen te zien, bleek ook uit het feit dat men midden in deze crisis een spoedvergadering van de ministerraad moest beleggen om een zevental wetsontwerpen te bespreken, die waren voorbereid door de Economische Defensieraad, een interdepartementale commissie onder leiding van de minister van economische zaken. Een dag later

werden ze reeds door de Tweede en Eerste Kamer aangenomen. Tot deze wetten behoorden onder andere de Distributiewet, de Wet Economische Verdedigingsvoorbereiding, de Prijsopdrivingswet en de Bodemproduktiewet. De democratie kon, als het moest, snel werken, maar het was wel haastwerk geweest, met alle bezwaren daarvan. De noodwetten zouden slechts vijf maanden van kracht zijn en de volgende maanden moest er nog heel wat worden bijgeschaafd aan wat door neutralisme en bezuinigingswoede te lang was uitgesteld. Maar gelukkig gebeurde dat ook. Er werd hard gewerkt, vooral na de afkondiging van de mobilisatie. Bij het uitbreken van de oorlog in mei 1940 stond Nederland er dan ook beter voor dan men op grond van bovenstaande ervaringen zou hebben verwacht.

Er was onder meer aandacht besteed aan drie problemen: het aanleggen van voorraden, de omschakeling van de produktie om een grotere onafhankelijkheid van het buitenland te bereiken en de organisatie van een apparaat dat een gelijke verdeling van de schaarse goederen zou verzekeren.

Bij de voorraadvorming ging het er vooral om een bepaalde tijd te overbruggen, waarin Nederland, door het afsnijden van de invoer, van noodzakelijke produkten verstoken zou zijn. Maar met wat voor een periode moest men rekening houden? Aanvankelijk heeft men wel eens een termijn van drie maanden genoemd, maar langzamerhand schoof dit probleem naar de achtergrond en ging het er in eerste instantie om zoveel mogelijk produkten bijeen te brengen.

Met de voorraadvorming was het aanvankelijk maar somber gesteld. Ondanks een dringend verzoek van de minister van economische zaken had de regering om financiële redenen geweigerd zelfs maar een voorraad suiker aan te leggen. De voorraad granen en veevoeder was in augustus 1939 nog steeds zeer gering. De druk van de omstandigheden werd groter, maar gelukkig was er een nieuwe oogst. Deze werd onmiddellijk geregistreerd, terwijl voor de aflevering voorschriften werden gegeven. Tevens werd ten aanzien van ongeveer tweehonderd vijftig produkten, die voor de voedselvoorziening van mens en dier het meest van belang waren, aan producenten en handelaren een verplichting tot inventarisering opgelegd. Hierdoor kreeg men een goed overzicht van de reeds aanwezige voorraden. Tegelijkertijd werd begonnen met het aanleggen van nieuwe voorraden door aanvoer uit het buitenland. Voor de goede gang van zaken was het van belang deze aankopen te centraliseren. Het nieuw ingestelde Graan Inkoopbureau verrichtte op dit terrein bijzonder belangrijk werk. Om speculatieve bewegingen en prijsstijgingen tegen te gaan werden ook alle voorraden granen, veekeuken, oliezaden en olie die in het bezit van particulieren waren, door de regering overgenomen. Het gevolg van al deze activiteiten was dat Nederland in mei 1940 over een voorraad voedingsmiddelen beschikte van ongeveer 1,2 miljoen ton of ongeveer vijfentachtig procent van de gehele binnenlandse oogst. Zo was er bijvoorbeeld 450.000 ton tarwe, 166.500 ton rogge, 252.000 ton gerst, 123.000 ton haver en een vetvoorraad van ongeveer 200.000 ton. Maar het had allemaal ook wel meegezet, want nog maar enkele dagen voor de Duitse inval was er

nog ongeveer 60.000 ton graan en veevoeder geïmporteerd.

Ingrijpender waren de maatregelen die genomen moesten worden om de Nederlandse produktiehuishouding om te schakelen op een economie die het mogelijk moest maken het land, in tijd van oorlog en afgesneden van de invoer, door eigen produktie van de noodzakelijke goederen te voorzien.

De voeding van de Nederlandse bevolking stond voor de oorlog over het algemeen op een hoog peil, zowel wat betreft het aantal calorieën, dat per hoofd van de bevolking werd gebruikt, als ten aanzien van de kwaliteit van de voeding. Daarnaast werden nog grote hoeveelheden hoogwaardige zuivelprodukten, vlees en

graanproduktie en een gedeelte van het buitenlandse graan dienden als voer voor de kippen en de varkens, die de eieren en het vlees voor de export leverden. De ruim vierhonderdduizend ton graan die hiervoor nodig was, was voor de mens minder verfijnd voedsel, maar had wel een veel hogere calorische waarde. Kippen en varkens waren, wat betreft het graanverbruik, de grootste concurrenten van de mens. Daarom zou het belangrijk zijn de kippen- en varkensstapel aanzienlijk te beperken ten einde een groter profijt van de graanvoorraad te hebben. Ook zou het noodzakelijk zijn de teelt van produkten die voor menselijke voeding belangrijk waren, zoals aardappelen en rogge, te stimuleren ten koste van minder belangrijke produk-

Linkerpagina: dr. Max Hirschfeld was een van de realisten in het vooroorlogse Nederland, die al vroegtijdig wezen op de noodzaak voorbereidingen te treffen voor het geval het land in een oorlog betrokken zou raken. Mede dank zij hem bestond er in 1940 een organisatieschema, dat zonder al te veel problemen in gang kon worden gezet.

eieren geëxporteerd. Van de Nederlandse boteren kaasproduktie ging bijna de helft naar het buitenland; van de eierproduktie meer dan de helft en de vleesexport bedroeg in 1938 32.000 ton bij een produktie van 361.000 ton. Deze exportcijfers van slechts enkele artikelen schijnen velen, ook Duitsers, te hebben misleid wat betreft de Nederlandse agrarische produktie voor binnenlands gebruik, die men hierdoor veel te rooskleurig zag. Wat de voedselpositie betreft, was Nederland voor slechts ongeveer zestig procent self-supporting. Want tegenover deze bekende en in het oog lopende export stond dat Nederland grote hoeveelheden graan, (vooral broodgraan) en veevoeder invoerde. Het grootste gedeelte van de binnenlandse

Boven: nadat de distributiewet van 1939 in werking was getreden, konden maatregelen worden genomen ter voorbereiding van een eventuele distributie. Alle gemeenten kregen bijvoorbeeld deze Rijksdistributiekaarten, die het mogelijk maakten op elk gewenst ogenblik te beginnen met de distributie van bepaalde met schaarste bedreigde artikelen.

ten. Grote aandacht moest worden besteed aan het scheuren van daartoe geschikt grasland. Vooruitlopend op het Bodemproduktiebesluit 1939 werd het scheuren van grasland gepropageerd voor die gevallen waarin een perceel grond als bouwland meer voedsel kon opbrengen dan als grasland. Toen het besluit in 1939 tot stand kwam, was een verdergaand ingrijpen mogelijk. Het werd verboden cultuurgrond braak te laten liggen, terwijl tal van produkten werden genoemd die niet of slechts met vergunning mochten worden geteeld.

Nauw hiermee verbonden was het probleem van de kunstmestvoorziening. De relatief hoge produktie per hectare was voor een niet onbelangrijk deel het gevolg van een ruim gebruik

Protest

In de Pers, o. m. Het Vaderland, wordt de misleidende voorstelling gegeven, alsof de Kruideniers hun gewone kwantum suiker ontvangen.

Wij protesteeren tegen dit bericht, op grond van het feit, dat de Akkerbouw-Centrale, op last van het Min. van Econ. Zaken, aan grossiers en winkeliers ten hoogste **3/4 deel** van hun gewone afname toekent. In vele gevallen blijven de kruideniers beneden dit kwantum.

Het verdacht maken van Kruideniers bij het publiek, leidt tot dit ernstig protest.

De Georganiseerde Kruideniers
in Den Haag en omstreken.

van kunstmest. In geen enkel Europees landbouwgebied werd zoveel kunstmest per hectare gebruikt als in Nederland. De beschikbaarheid hiervan was echter weer voor een zeer groot deel afhankelijk van de invoer, hetzij van de kunstmeststoffen zelf, hetzij van de daarvoor benodigde grondstoffen (ruw fosfaat, pyriet en zwavelzuur). Daarom werd er ook een Kunstmest Distributiebureau opgericht om voor een juiste verdeling te zorgen.

Hoewel dit slechts enkele grepen zijn uit de vele problemen en maatregelen die samenhangen met de omschakeling van de Nederlandse economie, zal het toch duidelijk zijn dat dit moest leiden tot een verregaande bemoeienis van de overheid met de ongeveer tweehonderdvijftig-

duizend boerenbedrijven. Daarom was het van grote betekenis dat men hiervoor niet een nieuwe organisatie hoefde op te zetten, wat gezien de korte termijn en de omvangrijkheid van het werk uitermate moeilijk zou zijn geweest. Men kon voortbouwen op de Landbouwcrisisorganisatie. Deze was opgezet op basis van de Landbouwcrisiswet 1933 en had haar kantoren tot in de kleinste dorpen. Elk agrarisch bedrijf was in haar administratie opgenomen. Ter bestrijding van de overproductie in de crisisjaren had ze de bevoegdheid gekregen productie, afzet en prijsvorming van alle landbouwprodukten te regelen. Dit crisisapparaat kon zonder ingrijpende wijzigingen worden ingeschakeld bij de leiding en de uitvoering van de voor

de voedselvoorziening noodzakelijke maatregelen. In plaats van in een strijd tegen een teveel, zoals tijdens de crisis het geval was geweest, werd het nu gebruikt in de strijd tegen het tekort. De organisatie moest alleen nog worden uitgebreid. Zo kwam er in elke provincie een provinciale voedselcommissaris, die steeds meer bevoegdheden kreeg.

Tenslotte moesten er nog maatregelen worden genomen en organisaties worden opgebouwd om tot een zo eerlijk mogelijke verdeling van de schaarse goederen te komen. In dit verband moet de Prijsopdrivings- en Hamsterwet 1939 worden genoemd, een verbetering van de reeds bestaande noodwet uit 1938. Op grond van deze wet 'houdende regelen om het opdrijven van prijzen van goederen en diensten, alsmede het hamsteren van goederen, in buitengewone omstandigheden te voorkomen', kon de minister prijzen vaststellen, terwijl prijsopdriving werd verboden. Overtreding van deze wet was een misdrijf. Burgemeesters kregen de bevoegdheid om, indien zij gegronde verdenking koesterden dat personen of ondernemingen zich aan overtreding van deze voorschriften schuldig maakten, over te gaan tot het in beslag nemen van hun voorraden. Weliswaar tegen een vergoeding, maar toch zonder de mogelijkheid hiertegen in beroep te gaan.

Van zeer grote betekenis was de verbetering van de Distributienoodwet van 1938. Omdat de noodwetten van september 1938 op 1 maart 1939 zouden aflopen, werd reeds in december een nieuw ontwerp distributiewet aanhangig gemaakt. Toch verliep de behandeling traag en pas eind juni 1939 was men gereed. De nieuwe Distributiewet 1939 was een grote vooruitgang. Overeenkomsten met de distributiewet van 1916, in de wet van 1938 nog duidelijk aanwezig, waren er nauwelijks meer. Zo was de rol van de gemeenten sterk beperkt. De grotere centralisatie was vooral noodzakelijk geworden door de krappere voorraadpositie. Ook principieel was er een duidelijk verschil. In 1914—1918 had de distributie voornamelijk het algemeen beschikbaar stellen van bepaalde goederen tegen bepaalde prijzen betekend. Daarnaast had nog steeds een vrije markt bestaan. Nu werd al meteen gedacht aan een evenredige verdeling van alle beschikbare goederen, gekoppeld aan een beheersing van de prijzen.

Nadat de distributiewet van 1939 in werking was getreden, konden de voorbereidende werkzaamheden die men op grond van de noodwet 1938 had verricht, een meer definitief karakter krijgen. Bij het gekozen systeem van distributie werd voornamelijk uitgegaan van twee overwegingen. In de eerste plaats dienden de bestaande organen van handel en verkeer zoveel mogelijk ingeschakeld te blijven, terwijl in de tweede plaats moest worden getracht fraude bij consument, handel en overheidsinstanties te voorkomen. Met de technische uitvoering van de distributie werd het Centraal Distributiekantoor belast. Daaronder ressorteerden 479 distributiekringen. Als voorzorgsmaatregel werden aan de gemeentebesturen de nodige Rijksdistributiekaarten toegezonden, elk zesentwintig bonnen bevattend. Op deze wijze werd het mogelijk op elk gewenst moment te beginnen met het distribueren van artikelen. Daarnaast ontvingen de gemeentebesturen de meer definitief bedoelde distribiestamkaarten. Op deze kaarten konden dan later bon-

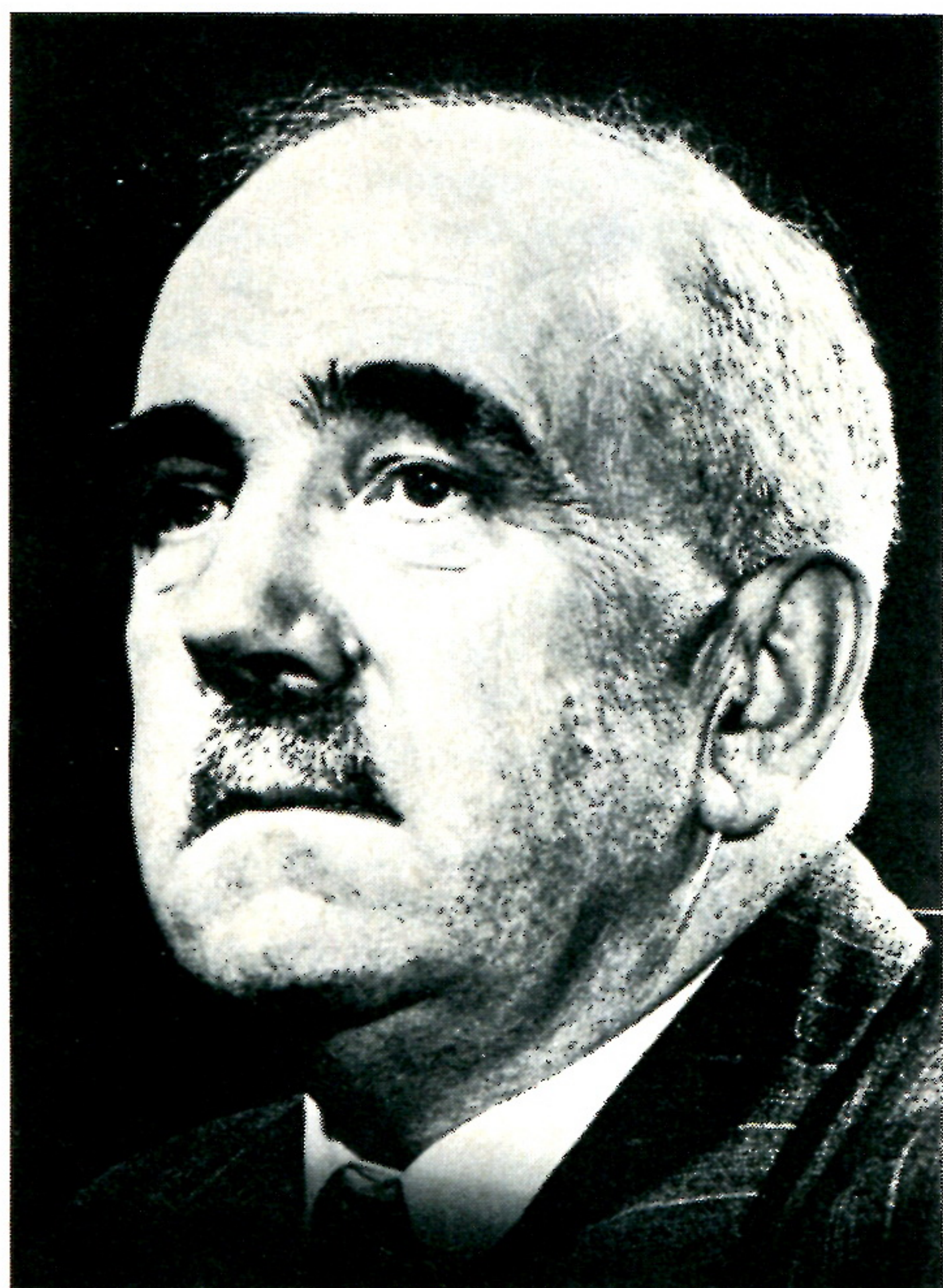
VELE VRAGEN

Suiker. Deze onmisbare zoetigheid wordt nu gedistribueerd, als eerste in de rij, die de toekomst waarschijnlijk voor ons in petto heeft. Vóór de mobilisatie was het parool: 'zorg voor een kleinen huisvoorraad; men kan nooit weten.' Daarop volgde de leus: 'niet hamsteren, want er komt suiker genoeg.' Wie nog iets uit de periode van het toegelaten hamsteren over had, heeft dat in de periode van het verboden hamsteren natuurlijk opgeteerd en komt nu tot de conclusie, dat hij er

beter aan toe was geweest, als hij de vermaningen in den wind had geslagen en gedaan had, wat zoveel anderen deden. Dit is natuurlijk geen pleidooi voor de onverantwoordelijke hamsterpraktijk, waarbij de een heeft wat de ander missen moet, doch het is wel een pleidooi voor wat meer mededeelzaamheid. Want is het 'n jonge moeder euvel te duiden, als zij, gedachtig aan wat met de suiker gebeurde, zoodra zij de kans ziet, wat bruine boonen gaat opslaan voor de baby? Er komen voldoende bruine boonen, zoo verluidt het, zooals ook verzekerd is, dat er voldoende kolen

zijn. We willen het graag gelooven, doch deskundigen verzekeren óók, dat er voldoende benzine is en niettemin wordt het verbod van Zondagsrijden gehandhaafd, ofschoon niemand recht begrijpt, waarom. En als het dan noodig is, dat er op benzine bezuinigd wordt, waaraan ieder verantwoordelijk mens behoort mee te werken, waarom dan voor benzine geen distributie, zooals voor suiker.

(Uit 'De Telegraaf' van Zondag 15 October 1939)

Boyen: ir. S. A. Louwes kreeg in 1937 de leiding van het nieuwe Rijksbureau dat voor de voedselvoorziening in oorlogstijd de nodige maatregelen moest treffen.

Rechts: dat Nederland in 1939 voor de Duitsers nog een land van overvloed was, kan blijken uit deze brief van de toen al in ongenade gevallen dr. Hjalmar Schacht.

Linkerpagina: toen het publiek in september 1939 suiker ging hamsteren, verspreidden de Haagse winkeliers dit protest tegen bepaalde verdachtmakingen in de dagbladen.

boekjes voor verschillende goederen worden uitgereikt. Het lag zeker niet in de bedoeling pas dan met de distributie te beginnen, wanneer zich een tekort had geopenbaard. Juist wanneer zou blijken dat een geregelde voorziening in de naaste toekomst gevaar zou lopen, wilde men met de invoering beginnen. De suikerdistributie was hiervan een voorbeeld. Hoewel er niet direct een tekort aan suiker was, leek het gevaar toch niet denkbeeldig, dat door extra-aankopen door een deel van het publiek het andere over enige tijd geen of te weinig suiker zou kunnen krijgen. De distributie van alle soorten suiker begon daarom reeds in oktober 1939. Peulvruchten kwamen in november 1939 op de bon. Naast het tegengaan van het hamsteren

was deze laatste maatregel ook genomen uit vrees dat erwten zouden worden gebruikt als veevoeder. Deze vroegtijdige invoering stelde de regering eveneens in de gelegenheid ervaring op te doen met het systeem. Op grond van deze ervaring kon men vaststellen dat het gevolgde systeem van distributie in het algemeen zeer goed voldeed. Met welke onvoorziene moeilijkheden men soms echter te kampen had, bleek toen de posterijen niet in staat waren bij het begin van de distributie in de daarvoor gestelde twee dagen 185.000 poststukken te verwerken. Bij het gevolgde systeem kon de consument bij elke winkelier en deze weer bij elke grossier kopen. Daarmee was toch een stuk vrijheid gehandhaafd. De consument leverde bij aankoop

van een produkt zijn distributiebon in; de winkelier stuurde deze, na ze met zijn overige bonnen op een vel te hebben geplakt, naar het Centraal Distributiekantoor. Op basis van de ingeleverde bonnen ontving de winkelier dan weer zijn toewijzing om zijn voorraad, die van het begin af erg ruim was, weer aan te vullen. Het geheel nogmaals overziend kan men inderdaad concluderen dat men niet zonder meer kan spreken van een regeringsbeleid dat op alle eventualiteiten was voorbereid. Toch was er een overzichtelijk en doordacht schema van bevoegdheden en organisaties aanwezig, zodat bij het uitbreken van de oorlog het apparaat zonder grote wrijvingen op gang kon worden gebracht.

Reichsminister
Dr. Hjalmar Schacht
Reichsbankpräsident a. D.
8.12.39.

*Bremen - alle 9.
Berlin Charles Henckes 9*

Lieber Herr Bruins !

Ich habe lange nichts von mir hören lassen, um Sie nicht zu behelligen. Heute nun muss ich das doch angesichts der europäischen Lage tun und Sie um Ihre Hilfe bitten.

Ich weiss, dass es in Holland schöne Butter in tins gibt und darum möchte ich anfragen, ob Sie wohl so freundlich sein würden, mir einige davon zu schicken, in der Hoffnung, dass ich mich bald einmal revanchieren kann.

Ferner wäre ich, wenn das möglich ist zu verschicken, sehr dankbar für 1/2 Pfd Pfeffer und von Gewürzkörnern, Nelken, Muskatblüte, Zimmt, Stangenzimmt hätte ich sehr gern 1/4 Pfd. *je 1/4 Pfd.*

Ich hoffe, dass Ihnen das nicht zu viel Mühe macht und rechne dabei auf das Verständnis Ihrer Frau Gemahlin, welcher ich mich gelegentlichst zu empfehlen bitte.

Ich verbleibe wie immer
mit den besten Grüßen

MEESTER SCHRAALHANS

DRS. H. H. VLEESNBEEK

Het was al voor 1940 een vaststaand gegeven dat de voedselvoorziening van het Nederlandse volk in tijden van nood grote problemen zou oproepen. Ondanks zijn hoog ontwikkelde landbouw was Nederland niet in staat zichzelf te voeden; daarvoor was de agrarische structuur te eenzijdig afgestemd op de voortbrenging van exportartikelen. Bovendien is de Nederlandse bodem van een samenstelling die het onmogelijk maakt dié variatie van produkten voort te brengen die een volk voor zijn voeding nodig heeft.

De ervaringen van de Eerste Wereldoorlog — Nederland kwam toen, hoewel neutraal, in grote moeilijkheden met betrekking tot zijn voedselvoorziening — hadden de noodzaak doen inzien van een strak georganiseerde opzet van voedselproduktie en -distributie. De toenemende oorlogsdreiging in de jaren dertig was dan ook voor de Nederlandse regering voldoende aanleiding om instanties in het leven te roepen die speciale bevoegdheden kregen middels daartoe ingestelde wetten.

De bezetting stelde haar eigen problemen aan de voedselvoorziening van de bevolking. De landbouw zou een proces van herstructurering moeten ondergaan. Het accent moest primair komen te liggen op de verbouw van gewassen voor de menselijke consumptie. Dit primaat plus de mogelijkheden die kwaliteit en samenstelling van de vaderlandse bodem boden, brachten onder andere met zich mee dat er meer aardappelen dan graan moesten worden geproduceerd. Aardappelen leverden per hectare meer voedsel op dan graan, gerekend in calorieën.

Voor de maatregelen ten behoeve van de voedselvoorziening was de medewerking van de boeren uiteraard een eerste vereiste. Hoe probeerde men de boeren zover te krijgen, dat zij overgingen tot de produktie van de noodzakelijkste gewassen? Een drietal soorten instrumenten werd daarbij gehanteerd: Prijspolitiek (hoge prijzen voor de betreffende produkten), produktieverboden en soms produktiegeboden. Deze laatste werden pas goed mogelijk na het Voedselvoorzieningsbesluit van 1941. Dit besluit opende de mogelijkheid voor teeltdwang. Naast ombuiging van de voortbrengingsstructuur trachtte men ook door uitbreiding van het areaal de produktie voor de directe voeding van de mens te vergroten. Zo konden boeren worden verplicht grasland om te zetten in bouwland, het zogenaamde scheuren. Op deze manier werd het Nederlandse akkerbouwareaal met ongeveer tweehonderdduizend hectare uitgebreid, uiteraard bouwland van minder goede

kwaliteit. Verder werd elk stukje grond, soms midden in de stad, benut voor de produktie van voedingsmiddelen. In de oorlogsjaren werd er bijvoorbeeld graan geteeld tussen de ruïnes van de Rotterdamse binnenstad.

Alle maatregelen ten spijt liep de hoeveelheid voedingsgewassen die voor legale distributie onder de bevolking ter beschikking kwamen, terug. Gebrek aan kunstmest en de zwarte handel waren daarvan wel de belangrijkste oorzaken. De hoeveelheid ingeleverd graan verminderde om die redenen tussen 1940 en 1944 met bijna veertig procent.

Ook in de veestapel moesten een aantal veranderingen worden doorgevoerd. Kippen en varkens zijn concurrenten van de mens. Zij eten ook wat de mens kan eten. Om die reden moest dit deel van de veestapel sterk worden vermindert, weliswaar ten koste van de variatie in het menselijk voedselpakket. Alleen de grotere, gemengde landbouwbedrijven konden naar verhouding nog lang kippen en varkens fokken, omdat daar de afval als voedsel kon worden gebruikt. De hooggespecialiseerde kippenfarms en varkensfokkerijen werden vooral het slachtoffer van deze noodzakelijke regeringsmaatregelen.

Het steeds verder gaande regeringsingrijpen vereiste natuurlijk de nodige controle. Het toezicht op de naleving van de noodwetten en besluiten werd uitgevoerd door de Centrale Controle Dienst (CCD), die was ontstaan uit de Centrale Crisis Controle Dienst. De grote moeilijkheden in de landbouw gedurende de jaren dertig hadden veel overheidsingrijpen met zich gebracht. Het toen ontwikkelde controleapparaat kon gedurende de bezettingsjaren de nieuwe controleactiviteiten soepel op zich nemen.

Naarmate de problemen groter werden, werd de controle scherper en werden de sancties op overtredingen zwaarder. Vanaf juli 1942 bijvoorbeeld kon men zelfs boeren van hun bedrijf verwijderen, als zij hun verplichtingen niet nakwamen. De bedrijfsvoortzetting kwam dan in handen van de Nederlandse Heidemaatschappij. Dat de ambtenaar van de CCD geen graag geziene gast was, spreekt voor zichzelf. Waar honger en gebrek heersen is reglementering en controle uiteraard noodzakelijk, maar dat de moeilijkheden rondom die controle voor het opscheppen lagen, is ook evident.

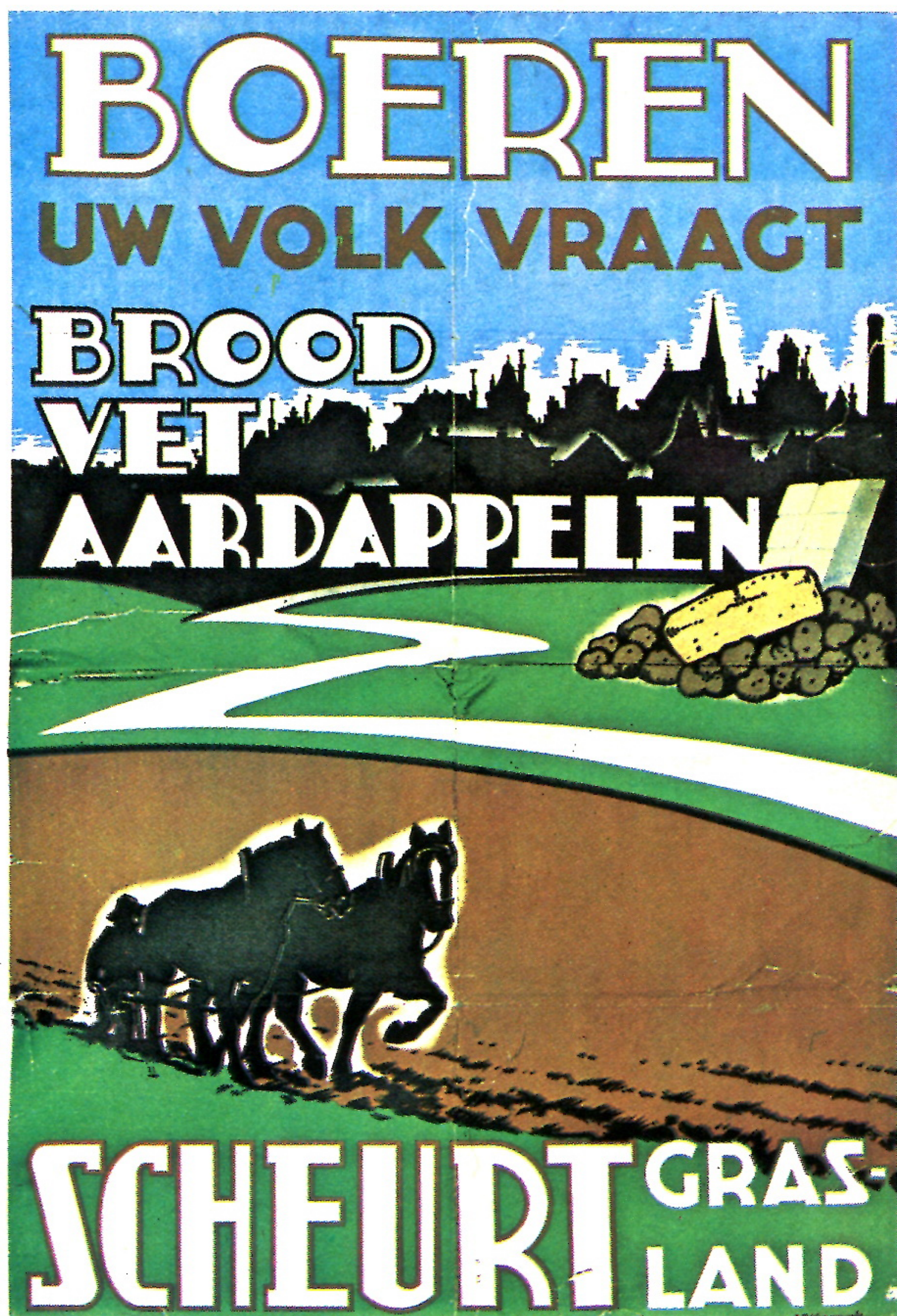
De herstructurering van de akkerbouw, de uitbreiding van de produktieoppervlakte, de beperkingen opgelegd aan de veeteeltbedrijven en de controle op de goede gang van zaken waren niet in staat de voedselvoorziening van de

bevolking te verzekeren. De tekorten zouden moeten worden aangevuld met surrogaten. Het betrof hier vooral genotmiddelen, zoals thee en koffie. Waar de aanvoer van de normale grondstoffen wegviel, werd getracht de produktie draaiende te houden door het toepassen van vervangingsmiddelen. Via wetenschappelijke begeleiding slaagde men er in Nederland in een koffiesurrogaat te maken dat zo ongeveer het beste in de wereld was dat op dit terrein werd gefabriceerd. Ten aanzien van thee, bouillonblokjes, chocolade en dergelijke waren de resultaten minder geslaagd. Van overheidswege heeft men er streng op toegezien dat de surrogaten geen stoffen bevatten die schadelijk zouden kunnen zijn voor de gezondheid.

Een belangrijke hoeksteen van de voedselvoorziening werden de gaarkeukens. Al in 1940 waren zij buiten medeweten van de Duitsers voorbereid; zij moesten echter na verloop van tijd helaas steeds actiever worden. De opzet was dat er via deze centrale keukens een voedzame bijvoeding kon worden verstrekt. Op de duur waren er veertienhonderd keukens in werking. De kwaliteit van het via deze keukens verstrekte voedsel moest onvermijdelijk afnemen: suikerbietensoep was op een gegeven ogenblik de voornaamste schotel. Men had voor twee rijdende keukens gezorgd om in geval van bombardementen toch voedsel te kunnen blijven verstrekken. Vooral in Rotterdam bleek dit type gaarkeuken te voorzien in een behoefte. Ondanks de goede organisatie van de voedselvoorziening en de juridische mogelijkheden die de noodwetten boden, heeft de bevolking, vooral in de laatste fase van de oorlog, met grote voedseltekorten te kampen gehad. Afgesloten van traditionele importgebieden en leeggeroofd door de bezetter — het was een geliefkoosd beeld de Duitser voor te stellen als sleepkever — werd de bevolking voor grote beproevingen gesteld.

De Nederlandse regering had, zoals eerder gemeld, een aantal wettelijke maatregelen in de ijskast die direct te voorschijn konden worden gehaald, indien de omstandigheden dit vereisten. Een van die maatregelen was de zogenoemde Brandstoffenbeschikking No. 1. Deze beschikking hield in dat vaste brandstoffen als steenkool en cokes werden aangewezen als dis-

Rechts: de voedselvoorziening en de centrale keukens kregen tijdens de bezetting aandacht van de autoriteiten. Allerlei affiches wezen op het nut van gewassen die geschikt zijn voor menselijke consumptie en op de billijke prijs van de gaarkeukens.

NEDERLAND VOEDT ZICH ZELF!

Productieslag 1941

Aan alle land- en tuinbouwers

Als gevolg van den oorlog is ons land afgesloten van den aanvoer van voedingsmiddelen. Van dezen aanvoer was tot voor den oorlog ons volk met zijn voeding ten deele afhankelijk.

Onze volksvoeding is derhalve geheel aangewezen op de producten van den Nederlandschen bodem. Eenerzijds als gevolg van de zeer groote bevolkingsdichtheid, anderzijds omdat vroeger het principieele belang van de eigen voortbrenging voor de eigen behoeftenbevrediging onvoldoende werd ingezien, dreigen voor verschillende producten tekorten te zullen optreden.

Men dient dezen toestand ernstig onder de oogen te zien. De land- en tuinbouwers van Nederland kunnen medehelpen om er voor te zorgen, dat de gezondheids- en voedingstoestand van ons volk gedurende en na den oorlog ongeschokt blijft door zooveel mogelijk en in zoo goed mogelijke kwaliteit producten van het land beschikbaar te stellen.

Uiteraard zijn Uw mogelijkheden beperkt door allerlei redenen. Maar juist daarom is het thans, meer dan ooit, gewenscht de bestaande mogelijkheden tot het uiterste te benutten.

Spant daarom in het besef Uwer verantwoordelijkheid met nog meer liefde en toewijding dan U reeds gewend waart te geven, al Uw krachten in om van Uw bedrijf te halen, wat er van te halen is om de uiterst bereikbare hoeveelheid

ter beschikking te stellen van Uw volksgenooten, die het voedsel noodig hebben.

Helpt ook elkander in den strijd voor de productie. Ter bevordering hiervan zijn behalve de landelijke commissie, gewestelijke en plaatselijke commissies ingesteld, welke U behulpzaam zullen zijn niet alleen met wenken, maar ook zullen trachten arbeidskrachten beschikbaar te krijgen, indien deze in onvoldoende mate voorhanden zouden zijn; met de samenwerking tusschen akkerbouw en veeteeltbedrijven, voorzoover hierdoor de voortbrenging gediend wordt en met alle andere middelen, welke tot het doel leiden. Toont in deze, in verschillende opzichten zoo sombere dagen, dat gij U van Uw verantwoordelijkheid bewust zijt, dat gij U één voelt met geheel Uw volk, dat Uw werk in alle opzichten een dienst voor Uw volk is, een dienst, welke voor nu en voor de toekomst het volle loon waard is.

Moge U zoo den productieslag opvatten, dan kan door Uw strijd voor de volksvoeding blijken, dat U één bent met Uw volk en Uw volk één is met U.

Dr. F. E. POSTHUMA, Voorzitter.

De Voorzitter v.d. Chr. Boeren- en Tuindersbond,
Prof. Mr. P. A. DIEPENHORST.

De Voorzitter v.d. Kath. Ned. Boeren- en Tuindersbond,
A. N. FLESKENS.

De Leider van het Nederlandsch Agrarisch Front,
E. J. ROSKAM Hzn.

De Voorzitter van het Nederlandsch Landbouw Comité,
H. D. LOUWES.

tributiegoederen. De beschikking werd van kracht op 2 september 1939. Gas en elektriciteit (beide steenkoolderivaten) werden pas in december van het volgende jaar aangemerkt als distributiegoederen.

De snelle invoering van de Brandstoffenbeschikking toont aan dat de regering het belang inzag van een goede energievoorziening. Het is dan ook enigszins bevreemdend dat het Rijkskolenbureau, dat belast was met de uitvoering van alle maatregelen op het gebied van de kolenvoorziening, weinig deed om de voorraden zo sterk mogelijk uit te breiden. Men registreerde het verbruik, men bemiddelde bij aanvoermoeilijkheden, maar van een grootscheepse voorraadvorming, zoals bij de voedselvoorzie-

STROOMLOOZE UREN

De Secretaris-Generaal van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart deelt mede, dat in verband met de steeds ernstiger wordende kolenpositie het noodzakelijk is, dat de electriciteitsafgifte nog verder wordt beperkt. Hiertoe zullen, zoodra de daartoe noodige technische maatregelen zijn uitgevoerd, stroomlooze uren worden ingevoerd voor alle verbruikers. Uitgezonderd zullen hiervan slechts zijn die inrichtingen en bedrijven, waarvan de stopzetting onmiddellijke gevaren zou medebrengen voor het leven of de voedselvoorziening der bevolking.

Als eerste stap zal zoo spoedig mogelijk de algemeene stroomvoorziening worden onderbroken van zonsopgang tot zonsondergang; naarmate de omstandigheden zulks eischen zullen deze stroomlooze uren worden uitgebreid.

Daar de kolenpositie in verschillende deelen des lands ongelijk is, zullen de regelingen niet uniform behoeven te zijn, doch deze zullen aan den toestand ter plaatse worden aangepast. Ongeacht dezen maatregel blijft voor ieder de grootste zuinigheid met het gebruik van electriciteit een gebiedende eisch.

K 1004

Aanplakbiljetten (links) en kranten (rechts 'Het Volk' van 28 januari 1942) wezen op het belang van een grote bodemproductie.

Hierboven: in oktober 1944 werd het noodzakelijk stroomloze uren in te voeren.

ning gebeurde, was hier geen sprake. Een verklaring hiervoor is wellicht te vinden in de geruststellende wetenschap dat de produktie van de Limburgse mijnen qua hoeveelheid voldoende was om de binnenlandse behoefte te dekken. Op het gebied van de kolenvoorziening kon Nederland bijna self-supporting worden genoemd, in tegenstelling tot de voedselvoorziening. Bijna self-supporting — want Limburg kon niet alle soorten vaste brandstof leveren waaraan behoefte bestond. Onder normale omstandigheden werden die soorten uit het buitenland betrokken, maar de omstandigheden waren al snel niet meer normaal te noemen. Spoedig na de Duitse inval in Nederland gingen de bezetters zich met de energievoorziening be-

Geen meter grond mag braak liggen!

Ook voedingsgewassen in parken en plantsoenen

Richtlijnen van Landbouw

Gemeentebesturen moeten leiding geven

DEN HAAG 27 Jan. — De directie van de Landbouw heeft een aantal richtlijnen vastgesteld voor de praktische uitvoering van de overheidsmaatregelen tot opvoering van de bodemproductie welke richtlijnen de secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken heeft verwerkt in een brief aan de burgemeesters ten vervolge op zijn circulaire van 21 November j.l. over deze aangelegenheid.

Noodzakelijk wordt daarin geacht, dat de betrokken hoofden van dienst en de onder hun bevelen staande ambtenaren ten volle begrijpen, dat in het belang van de voedselvoorziening van het Nederlandse volk elk daarvoor geschikt te maken perceel grond voor de productie van voedingsgewassen wordt benut.

Door gronden in parken, plantsoenen, langs wegen, kanalen, enz., alsmede braakliggend terrein voor de teelt van voedingsgewassen te gebruiken, voor zover zij daarvoor geschikt of geschikt te maken zijn, kan iedere gemeente belangrijk aan de verbetering van de voedselpositie bijdragen.

In parken kunnen, zonder de bestaande aanleg of het aesthetisch uiterlijk aanzienlijk te schaden, grasvelden worden gescheurd en bewerkt voor het telen van aardappelen, peulvruchten en groenten. In plantsoenen kunnen bloembedden, in-stede van met planten of bloemen, met voor de voeding nuttige gewassen worden bezet. In ieder park en plantsoen moet de mogelijkheid tot het betelen van deze gewassen nauwkeurig worden vastgesteld.

Braakliggende bouwterreinen in een gemeente of aan de rand der gemeente liggende, voor toekomstige uitbreiding bestemde gronden, welke zonder grote kosten voor de bebouwing met land en tuinbouwproducten gereed te maken zijn en die niet reeds in een of andere vorm aan de voeding van mens of dier zijn dienstbaar gemaakt, kunnen bij doelmatige bebouwing een relatief grote opbrengst van gewassen opleveren.

heer worden bebouwd, of aan particulieren voor het betelen met aardappelen en peulvruchten in huur worden afgestaan. De aan iederen gegadigde uit te geven oppervlakte moet in het algemeen niet groter zijn dan 200 à 225 m², terwijl de producten uitsluitend voor het gebruik in eigen gezin mogen worden geteeld.

Voor al aardappelen

De voedselvoorziening zal het meest gebaat zijn bij het telen van aardappelen (vroeg aardappelen met een nateelt van b.v. boerenkool of spruitkool) en peulvruchten. In het bijzonder dient de teelt van bewaarbare producten, welke als winterprovisie kunnen dienen (late aardappelen en peulvruchten) te worden aangemoedigd. De oogstopbrengst der van gemeentewege geteelde gewassen kan beschikbaar worden gesteld aan plaatselijke inrichtingen tot verzorging van wezen en andere jeugdige personen. Indien ter plaatse zulke inrichtingen niet aanwezig zijn, dan verdient de verdeling onder de armlastigen en de werklozen met grote gezinnen aanbeveling. Het ligt niet in de bedoeling, voor deze extra-gift levensmiddelenbons in te nemen.

Met den rijkstuinbouwconsulent kan worden overlegd omtrent het verkrijgen van kunstmest en zaai en pootgoed. De secretaris-generaal verzoekt de burgemeesters, vóór 15 Februari a.s. aan het departement van Landbouw en Visserij, directie van de Landbouw, een opgave te doen toekomen van de volgende bijzonderheden:

a. welke oppervlakten van parken en plantsoenen in de gemeente voor de teelt van voedingsgewassen in gebruik zullen worden genomen; b. welke oppervlakten aan braakliggende gronden voor meerge-noemd doel in eigen beheer of door particulieren zullen worden beteeld; c. welke producten zullen worden verbouwd en tot welke oppervlakten; d. de vermoedelijke bestemming van de oogst.

Volkstuinen

Daarnaast heeft genoemde secretaris-generaal aan de burgemeesters medegedeeld, dat de uitbreiding van het volkstuinwezen niet moet leiden tot tuinen van meer dan driehonderd vierkante meter oppervlakte.

Immers, het doel van de volkstuin is, den bewerker in de gelegenheid te stellen, van de door hem beteelde grond groenten en aardappelen voor het verbruik in eigen gezin te oogsten en daartoe biedt een oppervlakte van drie are bij behoorlijke verzorging der gewassen en de toepassing van een goed opgezet teeltplan ruimschoots mogelijkheden, wat groenten betreft, terwijl, wat aardappelen betreft —

JE KUNT NIET WETEN

Een zakenvrouw van de Veluwe schrijft in haar dagboek.

12 juli 1940 — Vanavond om 11 uur een vat olie van 200 liter aangekregen, morgen tappen en weg maken, je kunt niet weten, van Duyvis komen nog blikken, ook zien te slijten. Griesmeel wat gekomen, maar alles komt slechts in kleine hoeveelheden en onregelmatig aan.

De geruchten worden steeds hardnekkiger dat Duitse soldaten weigeren naar Engeland te

gaan en gevangen naar Duitsland worden gevoerd. Ook hoor je van opstand in Duitsland. Zou er wat broeien?

13 juli — Vanmorgen bleek dat ook gruttemeel op de meelbon moet, en er is nog geen meel uit R'dam gekomen. Griesmeel en havermout was niet meer te leveren.

D. heeft alsmaar slaolie getapt, 80 flesschen, ze zijn allemaal weg. Er hing zooiets van distributie-ellende in de lucht, ieder kwam vragen naar boter en slaolie, maar ook wij wisten niets. Toch vloog alles de deur uit. Kwart voor elf werden we nog

gebeld, de radio had gezegd dat boter, slaolie op de bon kwam, ook vet. Gauw weggebracht en maar gewacht op de krant van morgen. Razend drukke dagen, er kwamen heel veel vreemdelingen, die hier rust zoeken als alles nu maar gewoon bleef.

14 juli — De misère wordt wel groot. Boter, vet en margarine op de bon, verkoop van meel, rijst, pudding, macaroni, vermicelli enzovoort een week lang verboden. Boter een half pond per persoon per 14 dagen en nog een half pond vet of margarine in die tijd. Dan komen er 4 bonnen

IN EEN GOED GESLOTEN BUSJE
OF FLESCHE BEWAREN

Santé
Theesurrogaat

NETTO 5 GRAM

Dit zakje bevat 10 tabletten. Ieder tablet is voldoende voor een halven Liter (5 koppen). • Donker worden van het tablet ten gevolge van vocht aantrekken doet geen schade aan de kwaliteit.

Voor genotmiddelen konden geen redelijke alternatieven worden aangeboden. Alleen het koffiesurrogaat was redelijk; het was zelfs het beste wat er ter wereld werd gemaakt.

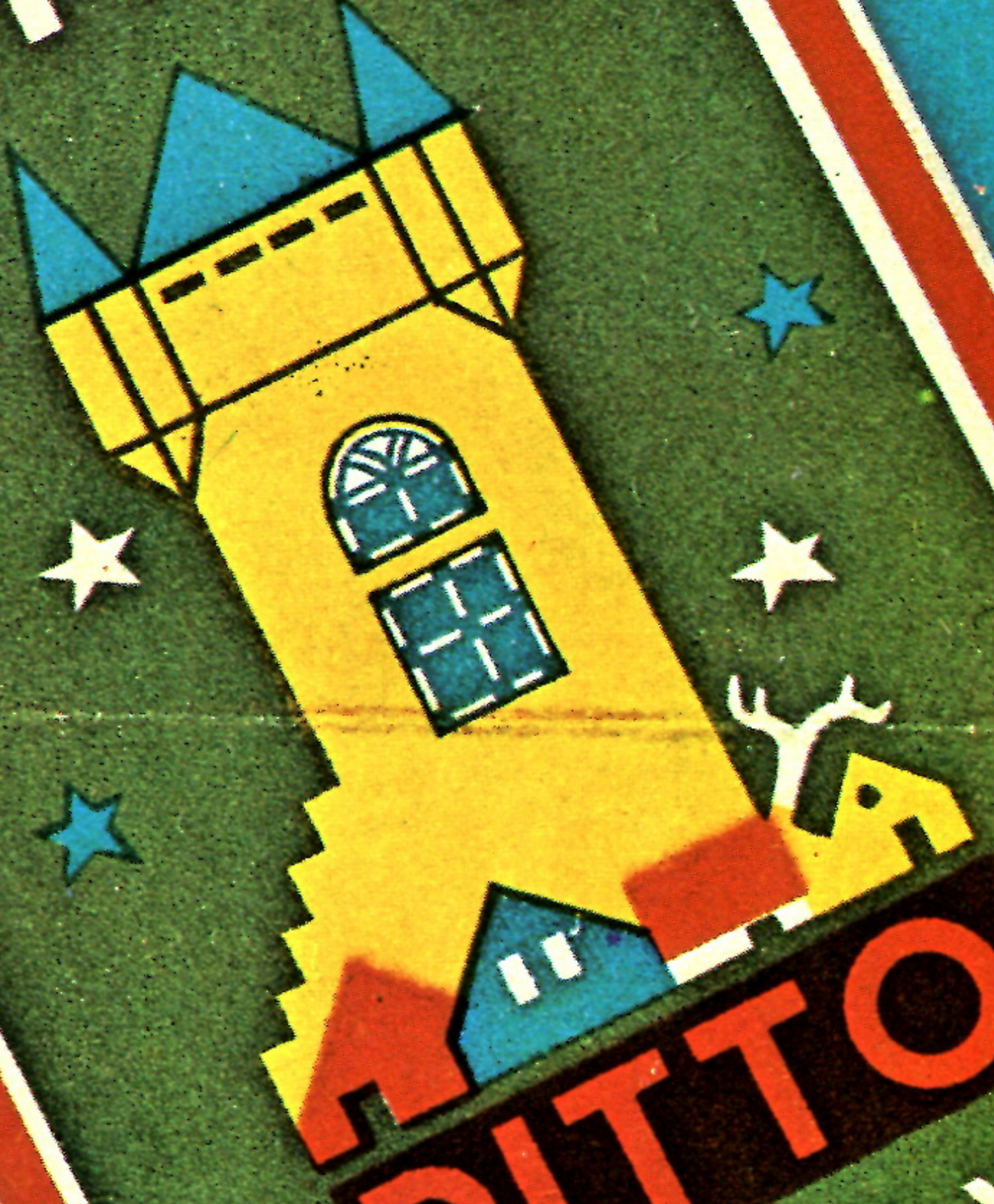
Rechterpagina: op 14 mei 1943 werd deze foto in Rotterdam gemaakt. Een plantsoen wordt geëgd voor het telen van bruine bonen.

moeien. De Limburgse mijnen hadden vrijwel niet geleden onder de oorlogshandelingen, zodat de produktie ogenschijnlijk op vooroorlogsniveau kon worden gehandhaafd. De *Rüstungsinspektion Niederlande*, vanaf 1942 onder directe verantwoordelijkheid van Dr. Hans Fischböck, wenste de in Nederland aanwezige energie zoveel mogelijk aan te wenden voor Duitse doeleinden.

Tussen de Nederlandse en Duitse autoriteiten ontbrandde een stille strijd met als belangrijkste inzet de vraag welke categorie verbruikers de meeste aandacht zou krijgen. Aan Nederlandse zijde streed men voor de particuliere verbruiker die kolen nodig had voor verwarming en vaak ook nog voor het koken; de Duitsers

21-3-42

VAN NELLE'S
KOFFIESURROGAAT

PITTO

PER PAK VAN
36 CENT 250 GRAM
VRAAGT UWEN WINKELIER!

K 2048

voor rijst en meel enzovoort. Rijst een half pond in 3 weken, een half pond gort of havermout op een bon, dan voor 7 weken een ons maïzena of griesmeel en een ons vermicelli of macaroni in die tijd.
We hebben nog verschillende mensen geholpen, je zou ze 't allemaal willen geven, liever dan dat 't later afgenomen wordt. We hadden ± 250 kilo margarine staan, daar moet veel van weg, want met de distributie raken we 't in het geheel niet kwijt. (...)
17 juli — De dagen zijn zoo geweldig druk ge-

bevoordeelden de industriële verbruikers voor zover deze waren belast met Duitse bestellingen. Een zelfde strijd werd gevoerd over de gas- en elektriciteitsvoorziening. Daarnaast probeerden de Duitsers ook nog zoveel mogelijk vaste brandstoffen naar Duitsland geëxporteerd te krijgen. Gedurende de periode mei 1940 tot augustus 1944 wisten de Duitsers omstreekt 2,3 miljoen ton vaste brandstof aan Nederland te ontfutselen.
Het botsen van Nederlandse en Duitse belangen maakte de energievoorziening ten behoeve van de bevolking er niet gunstiger op. De verslechteringen van de situatie werd nog eens extra gestimuleerd door het teruglopen van de Limburgse kolenproductie. Ondanks het feit dat de mijnen schadevrij door de meidagen van 1940 waren gekomen, daalde de produktie met rassen schreden. Hoewel er in 1943 ongeveer 30% meer arbeid in de mijnen was ingeschakeld dan in 1938, lag de produktie van 1943 nog 8% beneden het niveau van 1938. Voornaamste oorzaken van deze produktiedaling waren de daling van de arbeidsproduktiviteit (onder meer het gevolg van toenemende moeilijkheden in de materiaalvoorziening), moeilijkheden met het vervoer en stakingen.
Het tekort aan brandstof werd niet gecompenseerd door een stijgende turfproduktie. Wel was de belangstelling voor die 'ouderwetse' brandstof sterk toegenomen, vooral van de kant van het bedrijfsleven, maar door gebrek aan arbeidskrachten en uitrusting kon de turfproduktie niet op grote schaal worden uitgebreid.
De balans opmakend moet worden vastgesteld dat de energievoorziening voor de bevolking een negatief saldo liet zien. Ondanks verzet van de Nederlandse autoriteiten zijn de Duitsers erin geslaagd hun doeleinden te laten prevaleren boven de Nederlandse.
Een ander probleem waarmee de Nederlandse regering bemoeienis kreeg was de evacuatie en de daarmee verband houdende huisvestingsvraagstukken. Voor het uitbreken van de oorlog hadden de instanties hiertoe al enige voorbereidingen getroffen.
In augustus 1939 was de Commissie Burgerbevolking in het leven geroepen, samengesteld uit ambtenaren van Binnenlandse Zaken en Defensie en uit functionarissen van het Nederlandse Rode Kruis. Een belangrijke subcommissie was die van Volksgezondheid. Deze hield zich bezig met maatregelen ter voorkoming van besmettelijke ziekten, de zorg voor een behoorlijke drinkwatervoorziening, de afvoer van huisvuil en dergelijke.

weest. Maandagmorgen begon 't al dadelijk, nu kwamen ze om sardines, melk, reepen chocolade enzovoort. We kwamen bijna handen tekort. 't Gaat bij tien en twintig blikken, de melkverkoop is ook geweldig. En toch blijft het geen prettig werk, je weet dat je maar zoo weinig terug kunt krijgen.
De clou is dat de krant schrijft dat Holland 'meer boter gaat eten'. Als ze al die onzin nu maar niet in de krant schreven dan zou je niet zo recalcitrant worden, maar distributie als er zogenaamd zooveel is, dat is al te idioot. De mensen begrij-

pen dat ook best en komen allemaal in opstand. We zijn maar druk met 't wekken, ook gehakt en varkensvleesch gaat de flesschen in. De bedoeling is dat boven f1400 inkomen geen vetkaart wordt gegeven, die moeten uitsluitend boter gebruiken.
Het ongesmolten vet is vrij van distributie — wordt in de krant geschreven, maar dat is er niet te krijgen.
(Uit: 'Dagboekfragmenten 1940—1945' — Den Haag 1954)

	INVOER	UITVOER	SALDO
STEENKOLEN	5.334	4.107	+ 1.227
COKES	57	4.085	— 4.028
STEENKOOLBRIKETTEN	52	127	— 75
BRUINKOOLBRIKETTEN	591	—	+ 591
IN 1.000 TON	6.034	8.319	— 2.285

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
RUNDVEE	2.817	2.690	2.659	2.441	2.058	2.190	2.277
VARKENS	1.553	1.288	948	491	545	—	769
HOENDERS	32.805	34.908	7.740	3.683	3.868	—	3.078

Een overzicht van de Nederlandse handel in brandstof met Duitsland tussen mei 1940 en augustus 1944 (boven) en een tabel van de Nederlandse veestapel in duizenden stuks.

Omdat grootscheepse evacuatie in een dichtbevolkt land als Nederland onmogelijk is — waar moeten de mensen naar toe? — beperkte men zich tot gebieden die zouden kunnen worden geïndeerd. Verder richtte men zijn aandacht op streken die konden worden gerekend tot gevechtsterrein in engere zin, gebieden waar militaire versterkingen aanwezig waren.

Bevolkingsgroepen evacueren betekent dat men moet zorgen voor huisvesting. Daartoe werden geen uitgebreide barakkenkampen ingericht, maar volstond men met pogingen mensen onder te brengen in bestaande — deels bewoonde — woningen, stallen en schuren.

De oorlogshandelingen van mei 1940 hebben, behalve in Rotterdam, de bevoegde instanties

geheel Nederland een moeilijke zaak worden. Naarmate de oorlog vorderde, werd het huisvestingsprobleem steeds klemmender. Vele woningen gingen verloren als gevolg van oorlogshandelingen, of waren niet meer beschikbaar door evacuatie enzovoort. De in de jaren dertig opgebouwde woningvoorraad was snel uitgeput. Stagnatie in de bouw gedurende de oorlogsjaren en de ondanks alles voortgaande bevolkingsgroei maakten dat de huisvesting aan het eind van de oorlog een steeds grotere last legde op de bevolking.

Het laatste aspect van de Nederlandse maatregelen die wij hier willen bespreken, is de textielvoorziening. Dat deze in tijden van oorlog problemen zou gaan opleveren, lag voor de hand.

nen al in de zomer van 1940 met grote vorderingsacties. Zij eisten toen dat ongeveer vijftwintig procent van de voorraad ruwe katoen van de spinnerijen zou worden geëxporteerd naar Duitsland, hetgeen ook gebeurde.

De textielvoorziening van de bevolking werd al gauw een moeilijke kwestie, niet alleen omdat Nederland voor wat betreft de aanvoer afhankelijk was van de Duitsers, maar ook omdat de bezetter de Nederlandse textielindustrie vooral wilde laten draaien voor eigen doeleinden. Onder meer wordt dit geïllustreerd door de noodzaak wijzigingen aan te brengen in het distributiesysteem. Halverwege de oorlog moest het systeem van gelijke aankooprechten via de textielkaart worden verlaten en moest worden

niet voor grote evacuatieproblemen gesteld. In Nederland werden ongeveer 30.000 woningen vernield, waarvan alleen al in Rotterdam 24.000. Deze cijfers wijzen erop dat uitsluitend in Rotterdam het huisvestings- en evacuatieprobleem levensgroot opdoemde. Men probeerde de tachtigduizend daklozen onder te brengen in leegstaande woningen (ongeveer zesduizend) en voor de rest in te kwartieren buiten Rotterdam, voor zover zij geen onderkomen konden vinden bij familieleden. Verder heeft men getracht de woningbouw aan de rand van de stad in hoog tempo uit te breiden. Maar men kreeg in Rotterdam te kampen met een zeer gebrekkige aanvoer van bouwmaterialen voor de woningbouw; al spoedig zou dit voor

Het repareren van allerlei artikelen werd gedurende de oorlog een noodzaak, omdat vervanging veelal niet mogelijk was. Hier een etalage van een textielherstelinrichting.

De Nederlandse textielindustrie was voor vrijwel de gehele grondstoffenvoorziening afhankelijk van aanvoer over zee, een aanvoer die direct stagneerde bij de Duitse inval.

Om deze reden dienden de instanties zonder uitstel over te gaan tot textieldistributie. Men trachtte zoveel mogelijk de bestaande voorraad eindprodukten te doen toekomen aan de Nederlandse consument, voor de bezetter er zich meester van zou kunnen maken. Deze vrees bleek niet ongegrond, want de Duitsers begon-

overgeschakeld op een zekere behoeftenselectie. De enorme textielschaarste vereiste een beleid dat was afgestemd op de nood van het individuele gezin of de persoon.

Het stagneren van de grondstoffenaanvoer bracht de Nederlandse industrie ertoe koortsachtig te zoeken naar vervangende grondstoffen die verkrijgbaar waren in het binnenland: Vlas en celvezel (een kunstzijdedraad) moesten katoen en wol gaan vervangen. De AKU te Arnhem richtte een grote celvezelfabriek op; daarnaast trachtte men de vlasbouw en -verwerking te stimuleren. Deze maatregelen ten spijt is het voorzien in de behoefte aan kleding gedurende de Tweede Wereldoorlog een precaire zaak geweest.

BONNEN VOOR BROOD

DRS. J. TEIJL

Cas Oortuys

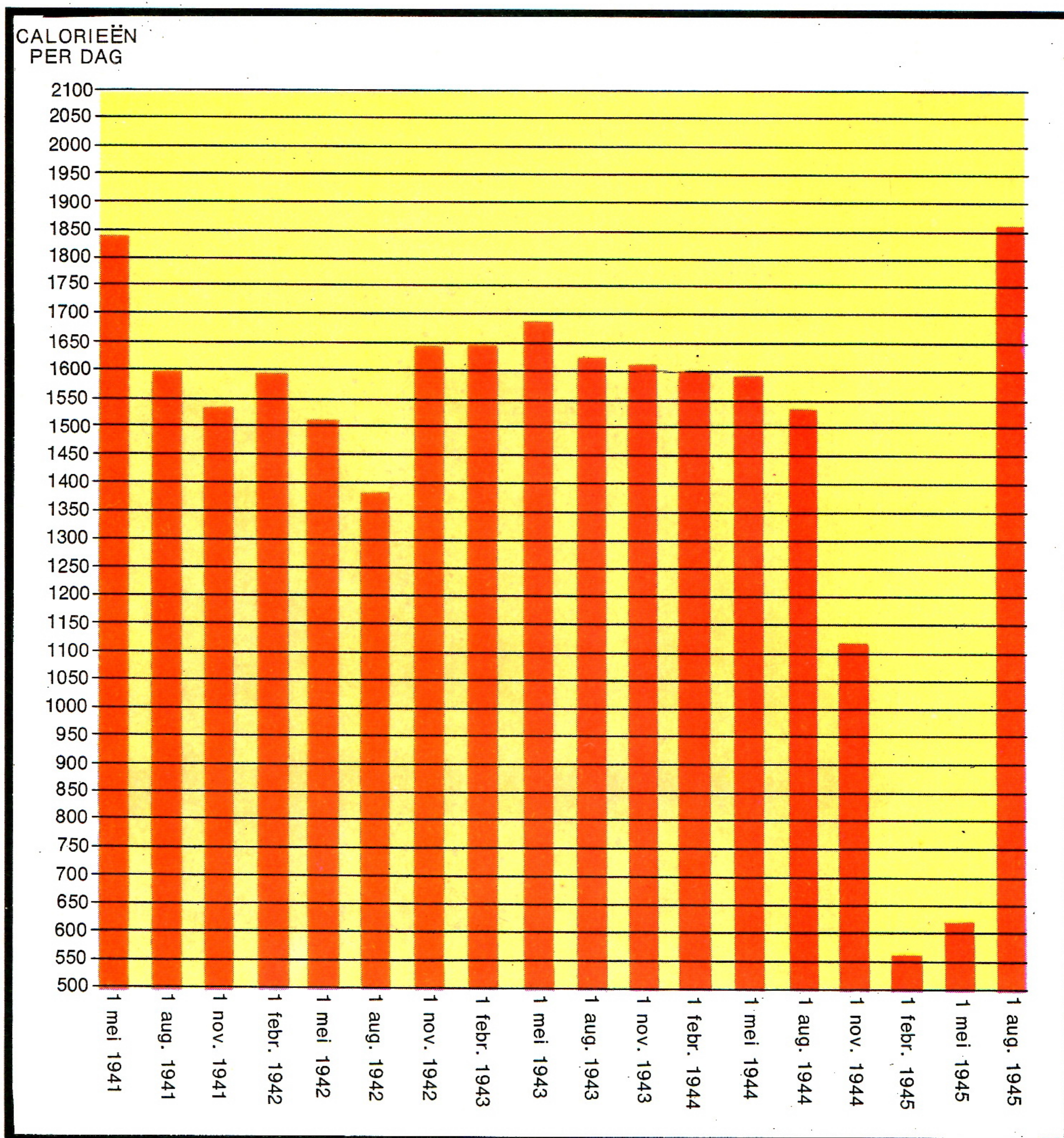
Distributie betekent in het algemeen verdeling. Twee wereldoorlogen gaven het woord distributie tevens een specifieke betekenis: verdeling van goederen door de overheid in oorlogstijd. In normale tijden worden voortbrenging en verbruik van goederen voornamelijk geregeld door de werking van het prijsmechanisme. In tijden van oorlog worden de normale handelsbewegingen ernstig verstoord; daardoor gaat het prijsmechanisme in zijn regulerende functie te kort schieten. Overheidsingrijpen wordt noodzakelijk om een billijke verdeling van de beschikbare goederen over de bevolking te bewerkstelligen.

Op 8 mei 1940 werd in Nederland het departement van economische zaken gesplitst in een

De meeste voedingsmiddelen kwamen in de loop van de oorlog op de bon. Winkeliers annonceerden in plaats van hun prijzen de dag waarop de bonnen moesten worden ingeleverd.

departement van landbouw en visserij en een departement van handel, nijverheid en scheepvaart. Dientengevolge werd de distributie van levensmiddelen en landbouwprodukten in het ene en die van industrieprodukten in het andere departement ondergebracht. Behalve deze taakverdeling naar produkten bestond in het distributieapparaat ook een scheidingslijn, die de verticale keten producent-groothandelaar-kleinhandelaar-consument in tweeën deelde. De distributie over producenten en groothan-

delaren werd verzorgd door de zogenaamde regeringscentrales en de Rijksbureaus. De distributie over kleinhandelaren en consumenten werd geregeld door het Centraal Distributie Kantoor en de plaatselijke distributiediensten. In de agrarische sector werden sedert 1933 productie en groothandel geregeld door de regeringscentrales; dit waren particuliere stichtingen, geen overheidslichamen zoals de naam suggereert. Deze crisisorganisaties konden ongewijzigd worden ingeschakeld in de distributieorganisatie. Alleen hun doelstelling veranderde: van een beperking van de omvang van de agrarische productie naar stimulering van de voedselproductie. Een nieuwe organisatie, het 'Rijksbureau voor Voedselvoorziening in

Oorlogstijd, vormde de coördinerende, ambtelijke schakel tussen de regeringscentrales enerzijds en het departement van landbouw en visserij anderzijds.

In de industriële sector had de overheid tijdens de depressiejaren nauwelijks regelend ingegrepen. Dientengevolge zou het in geval van oorlog noodzakelijke apparaat geheel ontbreken. Derhalve werden zogenaamde kernbureaus gesticht, waarvan zowel vertegenwoordigers van het bedrijfsleven als departementsambtenaren deel uitmaakten. Bij het uitbreken van de oorlog in september 1939 werden deze kernbureaus omgezet in Rijksbureaus voor Handel en Nijverheid. Daar men aanvankelijk verwachtte dat de hoofdtak van deze Rijksbureaus zou

TEXTIEL		TEXTIELKAART				
TWEË		DISTR. STAMKAART NO.				
DRIE		NAAM:				
VIER		VOORNAMEN:				
		STRAAT:				
		WOONPLAATS:				
TEXTIEL 01	TEXTIEL 01	TEXTIEL 02	TEXTIEL 02	TEXTIEL 03	TEXTIEL 04	TEXTIEL 05
TEXTIEL 11	TEXTIEL 11	TEXTIEL 12	TEXTIEL 12	TEXTIEL 13	TEXTIEL 14	TEXTIEL 15
TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL

Linksboven: voedingswaarde van de rantsoenen, toegewezen aan personen boven de 21 jaar.

Rechterpagina midden: overzicht van de data waarop een aantal voedingsmiddelen op de bon ging en van de uitgaven voor gerantsoeneerde voeding als percentage van de totale uitgaven voor de voeding.

Links en elders: bonnen van allerlei aard speelden in het dagelijks leven een grote rol.

bestaan in het regelen van de distributie van grondstoffen over producenten en grossiers, geschiedde de indeling ook op basis van het grondstofcriterium. Tengevolge van de bezetting en de daardoor onderbroken, overzeese aanvoer van grondstoffen bleek verder ingrijpen echter noodzakelijk. Behalve de verdeling diende weldra ook de bewerking en eventueel de vervanging van grondstoffen door surrogaten te worden geregeld. Daarmede kregen de Rijksbureaus praktisch de leiding van productie en afzet van de onder hen ressorterende bedrijven. Deze niet voorziene uitbreiding van de activiteiten van de Rijksbureaus deed de behoefte gevoelen naast de organisatie op basis van de grondstoffen — de Rijksbureaus — tevens te kunnen beschikken over een organisatie op basis van de eindprodukten, dat wil zeggen op basis van de bedrijfstakken. De Commissie Woltersom bracht in de loop van 1942 een officiële organisatie van het bedrijfsleven

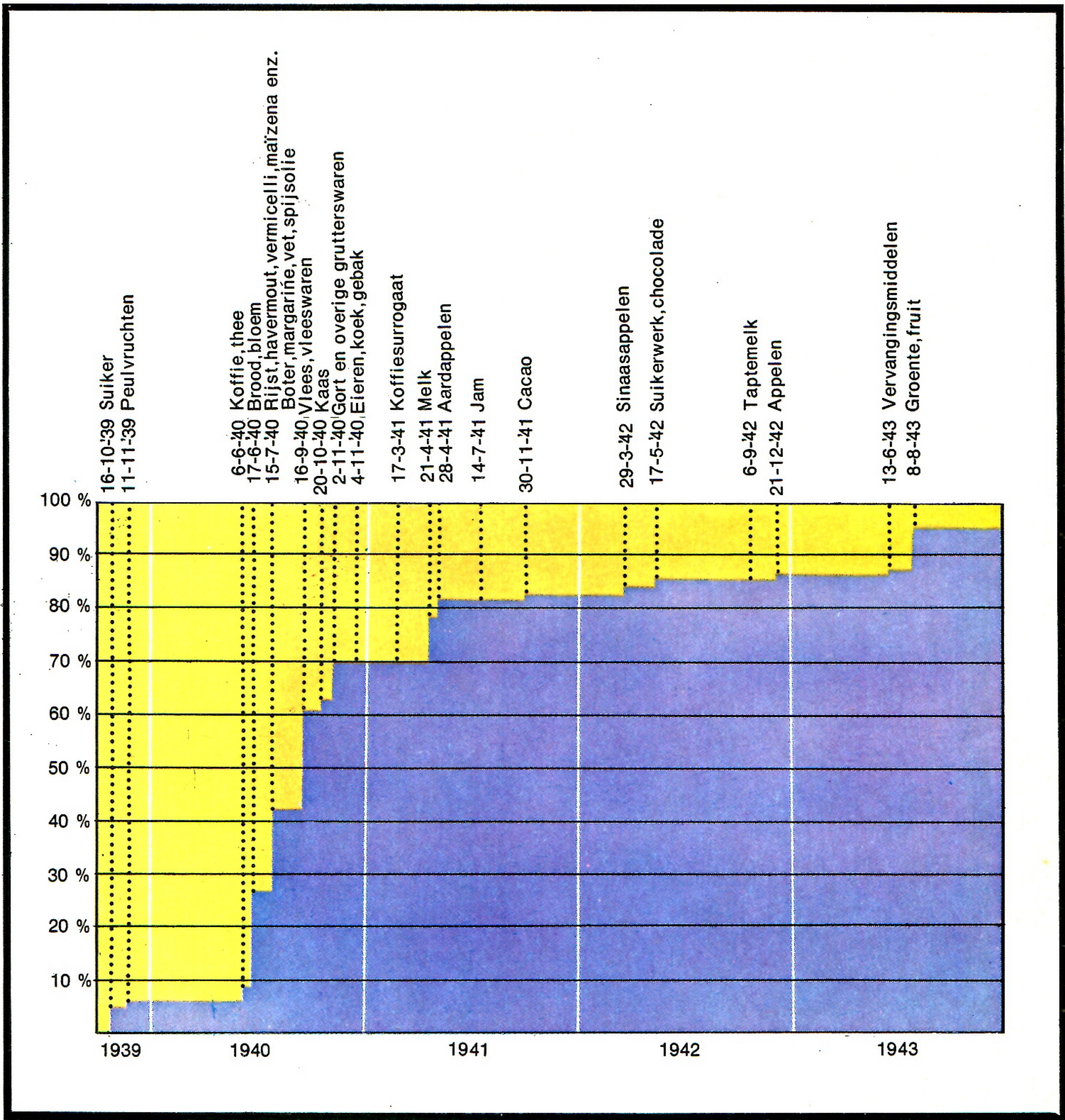

tot stand op basis van de bedrijfstakken, met een indeling in hoofd-, bedrijfs- en vakgroepen. De distributie over kleinhandelaren en consumenten werd geregeld door het Centraal Distributie Kantoor en de plaatselijke distributiediensten. De volledige administratie van de distributiebescheiden liep via dit kantoor, waar tevens alle gegevens omtrent voortbrenging en verbruik samenkwamen. Dit waren in de eerste plaats gegevens omtrent omvang van productie en voorraden, verstrekt door de regeringscentrales en het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd met betrekking tot de agrarische produkten en door de Rijksbureaus voor Handel en Nijverheid met betrekking tot de industriële produkten. In de tweede plaats

VROUWEN EN MEISJES 15 JAAR EN OUDER		V215		TEXTIEL =VI= ZEEN
AFGEGEVEN IN GEMEENTE:				TEXTIEL =VII= ZEVEN
Deze gegevens moeten door den houder worden ingevuld				TEXTIEL =VIII= ACHT
TEXTIEL 06	TEXTIEL 07	TEXTIEL 08	TEXTIEL 09	TEXTIEL 10
TEXTIEL 16	TEXTIEL 17	TEXTIEL 18	TEXTIEL 19	TEXTIEL 20
TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL	TEXTIEL

betrof het gegevens omtrent de omvang van het verbruik, verschaft door de plaatselijke distributiediensten, waar de consumenten hun distributiebescheiden moesten afhalen en de de-ailisten de ontvangen consumentenbonnen konden inwisselen tegen aanvullingstoewijzingen, ter bevoorrading bij de grossiers. Krachtens de distributiestamkaartenbeschikking 1939 was aan ieder die in het bevolkingsregister stond ingeschreven, een distributiestamkaart verstrekt. Behalve voor levensmiddelen werden afzonderlijke bonkaarten uitgereikt voor brandstoffen, textiel, tabak en versnaperingen. Elke uitreiking van distributiebescheiden aan de verbruikers werd aangetekend op hun distributiestamkaart. Aan de rantsoeneringsmaatregelen lag ten grondslag het streven van de overheid tot een zo rechtvaardig mogelijke verdeling van de schaarse goederen te geraken. Derhalve werden aan de verschillende leeftijdsgroepen ook verschillende bonkaarten uitgereikt. Bovendien ontvingen degenen die zware of zeer zware arbeid verrichtten, toeslagkaarten. Ook in incidentele behoeften aan extra-rantsoenen, ontstaan uit ziekte of zwangerschap, werd voorzien en wel in de vorm van rantsoenbonnen. De invoering van wisselbonnen, rechtgevend op gedeelten van een rantsoen, beoogde het verstrekken van maaltijden in restaurants mogelijk te maken. Behalve voor de horecabedrijven werden ook afzonderlijke regelingen getroffen voor instellingen zoals ziekenhuizen en gevangenis-

BONKAART DISTRIBUTIE						Naam.....		
VLEESCH						Adres.....		
						Gemeente.....		
VLEESCH 19 NEGEN-TIEN	VLEESCH 19 NEGEN-TIEN	VLEESCH 19 NEGEN-TIEN	VLEESCH 19 NEGEN-TIEN	WORST 19 VLEESCH-WAREN	WORST 20 VLEESCH-WAREN	VLEESCH 20 TWINTIG	VLEESCH 20 TWINTIG	VLEESCH 20 TWINTIG
VLEESCH 17 ZEVEN-TIEN	VLEESCH 17 ZEVEN-TIEN	VLEESCH 17 ZEVEN-TIEN	VLEESCH 17 ZEVEN-TIEN	WORST 17 VLEESCH-WAREN	WORST 18 VLEESCH-WAREN	VLEESCH 18 ACHT-TIEN	VLEESCH 18 ACHT-TIEN	VLEESCH 18 ACHT-TIEN

45 B BROOD ALGEMEEN	08 A Aardappelen	08 A Aardappelen	08 A Aardappelen	RESERVE A3	RESERVE A4
003 ALGEMEEN	07 A Aardappelen	07 A Aardappelen	07 A Aardappelen	RESERVE A7	RESERVE A8
002 ALGEMEEN	06 A Aardappelen	06 A Aardappelen	06 A Aardappelen	RESERVE A1	RESERVE A2
001 ALGEMEEN	05 A Aardappelen	05 A Aardappelen	05 A Aardappelen	RESERVE A5	RESERVE A6

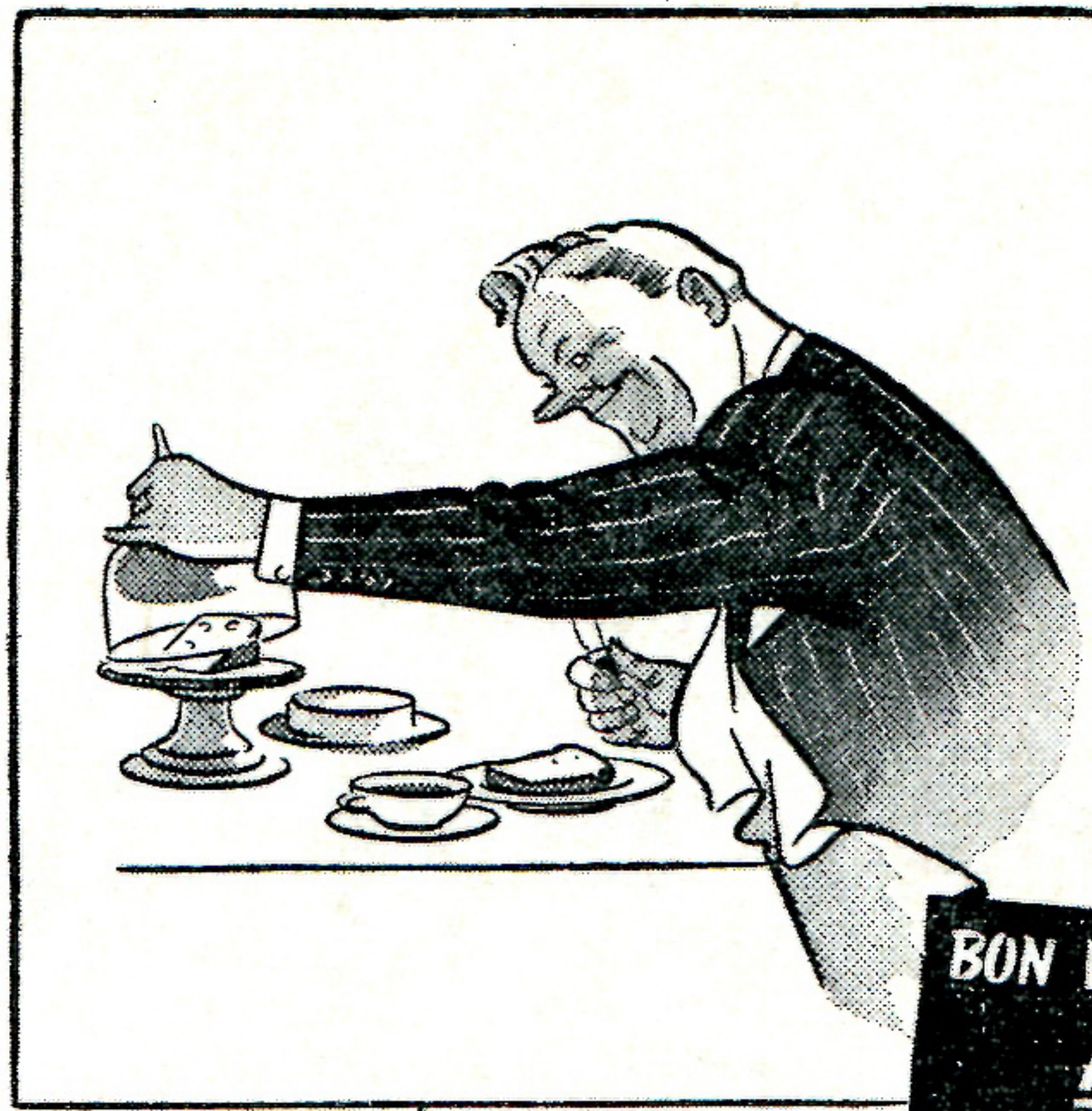
sen. Ook voor de producenten van een aantal voedingsmiddelen, te weten aardappelen, broodgraan, vlees, boter en melk, golden bijzondere bepalingen. Deze producenten konden — uiteraard tegen inhouding van de desbetreffende bonnen — onder de zogenaamde zelfverzorgingsregeling vallen, waarbij officieel meer dan het normale rantsoen werd toegekend. Of het aantal zelfverzorgers, dat zich strikt aan de toegekende rantsoenen hield, overweldigend groot was, is de vraag.

Om de gevolgen te beoordelen die de distributie heeft gehad voor het voedingspeil van de Nederlandse bevolking, onderscheiden we de voedselbronnen in een drietal categorieën. In de eerste categorie brengen we onder de voedselproductie door amateurs ('eigen teelt' werd een begrip); de gehamsterde voorraden, gevormd vóór de invoering van de distributie, en de aankopen op de zwarte markt. Het ontbreken van gegevens omtrent deze bronnen van levensmiddelen maakt het onmogelijk hun bijdrage tot de voeding te taxeren.

De tweede categorie omvat de (nog) niet gerantsoeneerde voedingsmiddelen; deze groep nam snel in betekenis af. Dit blijkt uit het overzicht

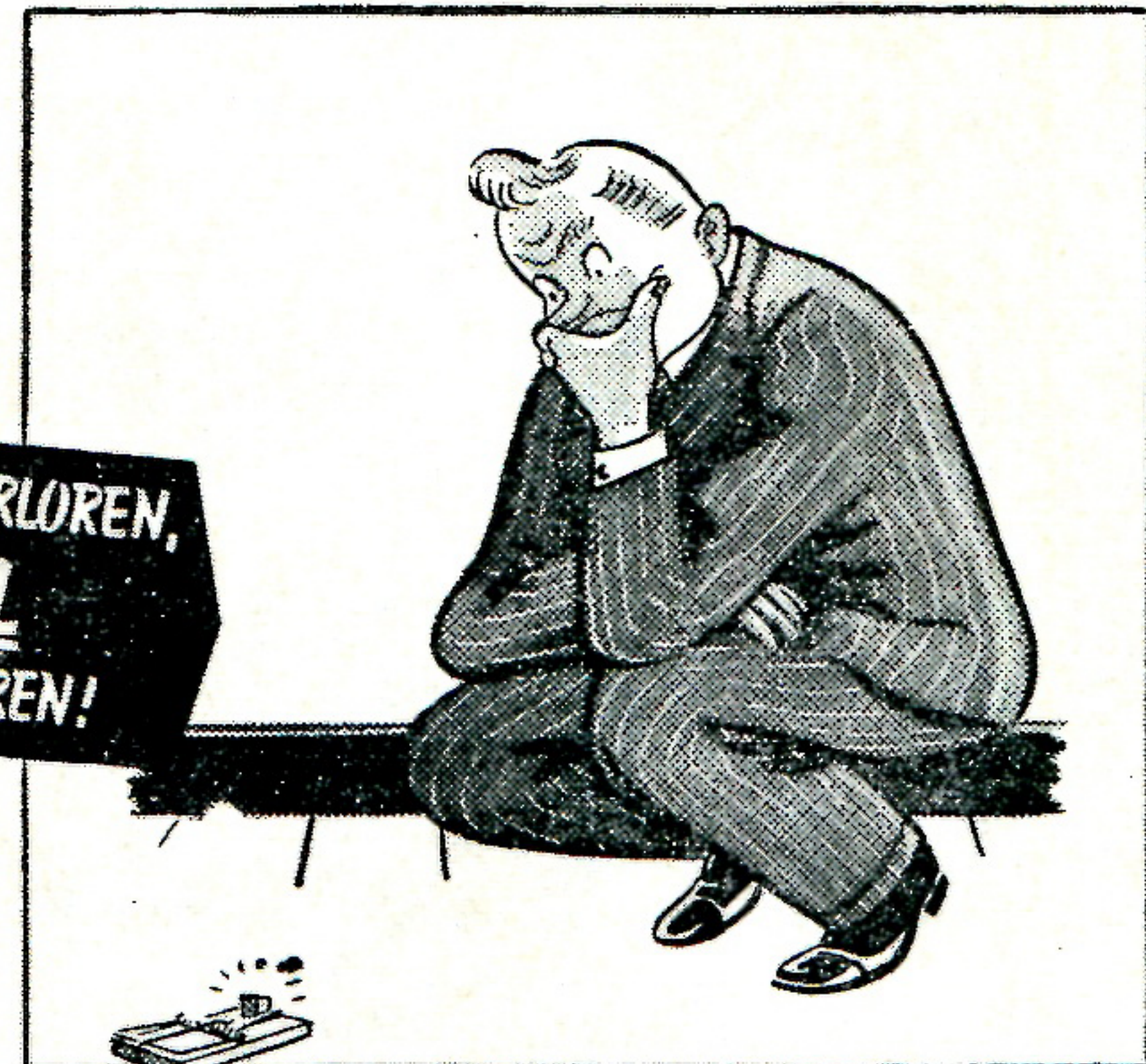
van de tijdstippen waarop de distributie van de verschillende voedingsmiddelen werd ingevoerd en de gevolgen daarvan voor het verloop van het percentage dat de gezinsuitgaven voor de gerantsoeneerde voeding vormen van de totale voedseluitgaven der gezinnen. Hieruit blijkt dat aan het einde van de zomer van 1940 ongeveer zestig procent en in mei 1941 reeds meer dan tachtig procent van de totale uitgaven voor voeding aan gerantsoeneerde voeding werd besteed. Dit betekent dat de calorieën uit de gerantsoeneerde voeding bijna de gehele voeding gingen vertegenwoordigen, zodat de volwassenen tussen twee derde en driekwart deel van de voedingsnorm — drieduizend calorieën per dag — ontvingen.

... elke bon-verliezer schaadt het landsbelang!

't Is Landsbelang-Nummer-Eén dat de distributieregeling zonder belemmering werkt. Daartoe is het Centraal Distributiekantoor, in samenwerking met het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, letterlijk dag en nacht in touw. Elke bon-verliezer, die om vervanging vraagt, remt het werk en schaadt het algemeen belang. Maar z'n eigen belang in de eerste plaats! U moet niet denken dat verloren gegane bonnen e.d. door andere

Waartoe verlies van een **KAASBON** leiden kan...

kunnen worden vervangen. Andere bonnen kan de overheid alléén verstrekken als is gebleken, dat de verloren gegane niet in het bezit van derden zijn. Laat dit goed tot U doordringen: distributiepapieren zijn *waardepapieren*, behandel ze als zoodanig!

Neem wat extra-zorg voor lief, bonnen kwijt brengt ongerief!

HOE TE HANDELEN:

1. Geef geen van Uw distributiescheiden ooit uit handen.
2. Stop textielkaarten nooit los in zak of tasch. Bewaar ze bij het boodschappen-doen in een afzonderlijke enveloppe.
3. Houd een vaste plaats voor het bewaren van Uw bonnen.

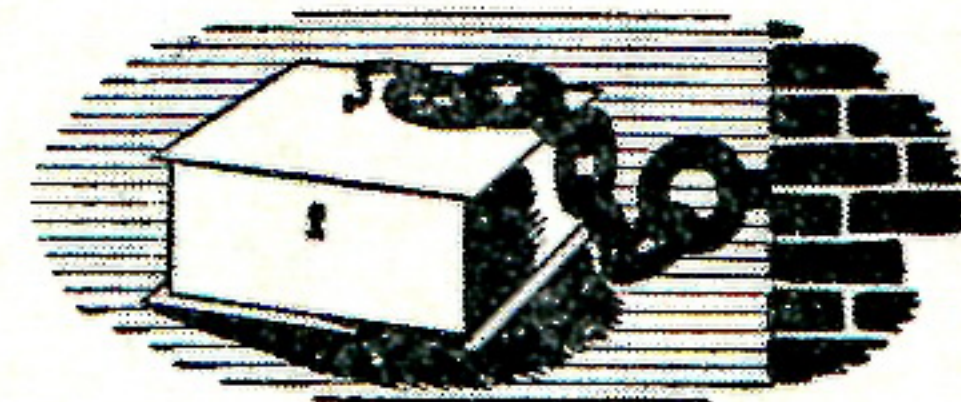
Laat ze dan ook nooit slingeren!

4. Laat nooit kinderen beneden 14 jaar bonnen afhalen of medenemen. Dat is nimmer verantwoord.

5. Raadpleeg minstens 1 x per week het krantenlijstje van geldige bonnen en scheur die thuis van de kaart af. Neem slechts voor textiel de gehele

kaart mee en dan nog met inachtnaam van het onder 2 genoemde.

6. Verwittig in geval van vermissing onmiddellijk de politie!

Past op Uw BONNEN!

Publicatie van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart t.b.v. het Centraal Distributiekantoor.

Boven: waarschuwing tegen het slordig omgaan met distributiescheiden (maart 1941).

Links: ook petroleum ging op de bon, evenals allerlei andere brandstoffen.

De derde categorie tenslotte omvat de gerantsoeneerde voedingsmiddelen. De gemiddelde voedingswaarde van deze groep levensmiddelen liep aanvankelijk nauwelijks terug, zoals blijkt uit het overzicht elders op deze pagina's. Uit die cijfers valt af te lezen dat het peil van de voedselvoorziening via de officiële kanalen van de distributie, tussen augustus 1941 en augustus 1944, op een weliswaar schraal, doch constant niveau kon worden gehandhaafd. De spoor-

wegstaking in september 1944 en de beperkingen welke de bezetters als vergeldingsmaatregel aan het vervoer te water oplegden, deden de rantsoenen vanaf dat moment snel dalen, vooral in West-Nederland. Calorieëncijfers gaan dan totaal te kort schieten om de voedselsituatie ook maar te schetsen.

De som van onaangenaamheden van vier bezettingswinters werd ver overtroffen door de ontberingen van de laatste oorlogswinter, waarin zowel bonkaarten als zilverbons tot waardeloos papier werden. Er zouden rodekruisgezendingen en geallieerde voedseltransporten nodig zijn om weer inhoud te geven aan de bonkaarten en daarmee aan de magen van de Nederlanders.

DE BOER EN ZIJN CENTEN

PROF. DR. J. H. VAN STUIJVENBERG

S. Huizinga-Jelgersma

Het overvloedige aanbod van agrarische producten vóór 1940 had de regering ertoe genoodzaakt maatregelen te nemen om een lonende agrarische produktie mogelijk te maken. De daarbij gevolgde politiek had trekken gemeen met een kartelpolitiek. Voor talrijke produkten waren minimum- of richtprijzen vastgesteld, gekoppeld aan produktie- en teeltbeperkingen, teneinde het aanbod te beperken.

In het onderstaande zal worden ingegaan op enige aspecten van de agrarische prijspolitiek tijdens de bezetting. Ter wille van de beknoptheid zal de veeteeltsector — een hoofdstuk apart, dat echter geen principiële afwijkingen vertoonde — buiten beschouwing worden gelaten.

Groenten, het belangrijkste Nederlandse tuinbouwprodukt, stegen aanvankelijk sterk in prijs, omdat kostprijsberekeningen ontbraken. Na 1941 was de stijging geleidelijker.

Tengevolge van de bezetting viel de buitenlandse aanvoer van granen en veevoeders weg en sloeg de overvloedseconomie om in een schaarste-economie. Het probleem was niet langer het inkomenspeil van de agrarische bedrijven te herstellen of te handhaven, neen, het ging er nu om de consumenten te beschermen door de prijsstijging aan banden te leggen. Uiteraard met inachtneming van de belangen van boeren en tuinders. Hun medewerking was onontbeerlijk. Nederland was voor zijn voed-

selvoorziening tijdens de bezetting aangewezen op produktie van eigen bodem. Deze diende tot een zo hoog mogelijk peil te worden opgevoerd. Dit doel kon alleen worden bereikt, als de overheid bij het vaststellen van de prijzen van de voortgebrachte produkten ervoor zorg droeg dat de producent zijn produktiekosten op z'n minst gedekt zag door de opbrengst van zijn verkoop.

De kostprijzen voor landbouw- en veeteeltprodukten werden berekend door het Landbouw Economisch Instituut. Zij waren voldoende betrouwbaar. Van de tuinbouwproducenten kon dat niet worden gezegd. Hier ontbraken betrouwbare kostprijscalculaties. In het begin kon het effect van de vastgestelde prijzen nog

globaal worden afgeleid uit rentabiliteitsberekeningen. Na 1942 echter, toen zowel de illegale aankoop van bedrijfsbenodigdheden als de zwarte verkoop van produkten van betekenis werd, kon daarmee niet langer worden gewerkt.

De kostprijzen voor agrarische produkten zijn steeds berekend volgens de normale bedrijfs-economische normen, dit in tegenstelling tot de industrie en de overige bedrijfstakken. Zo werden in de kostprijscalculaties voor land- en tuinbouwprodukten de afschrijvingen op de duurzame produktiemiddelen tegen de vervangingswaarde opgenomen, zodat daarbij rekening werd gehouden met de prijsstijgingen die zich, mede als gevolg van de toenemende

van de oogst, die verwacht kon worden, omdat er gebrek aan kunstmest optrad. In de industrie daarentegen mochten de 'onderbezettingskosten', onder andere ontstaan door een verminderde en zelfs wegvallende grondstoffenvoorziening, niet in de berekeningen worden opgenomen. De daaruit voortvloeiende verliezen kwamen voor rekening van de ondernemingen.

Vanwaar dit verschil in behandeling tussen de landbouw en de rest van het bedrijfsleven? Waarom werden land- en tuinbouw in dit opzicht gunstiger behandeld en in een bevoorrechte positie geplaatst? Het is merkwaardig maar waar: een officiële motivering hiervan is nooit gegeven. Het verschil in de gevolgde poli-

kens weer worden overwogen en gewaardeerd en daarna moest er een keus uit worden gemaakt.

Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit het vraagstuk van de geografische nivellering van de prijzen. De kostprijs van een bepaald produkt is namelijk niet over het gehele land gelijk. Zo heeft rogge uit de veenkolonies een lagere kostprijs dan die welke op de zandgronden wordt geteeld. Uiteraard zou het denkbaar zijn geweest daarmee in de prijspolitiek rekening te houden door de roggeprijs in de veenkolonies lager te stellen dan elders. Daartoe is echter niet overgegaan; in het algemeen is de geografische prijsdifferentiatie niet toegepast. Daaraan waren immers bezwaren verbonden. In de eerste plaats had dan een prijsgrens moeten worden vastgesteld tussen de verschillende rayons en een element van willekeur zou daarbij niet te vermijden zijn geweest. Bovendien zou er dan smokkelhandel zijn ontstaan van gebieden met lage naar die met hoge prijzen. Tenslotte dient te worden bedacht dat er ook in tijden van vrije prijsvorming een voor alle gebieden geldende, uniforme prijs bestond, waarbij de gebieden met de laagste kostprijzen profiteerden van hun natuurlijke of bedrijfseconomische voorsprong. Om al deze redenen werd afgezien van een geografische prijsdifferentiatie.

Uniforme prijzen over het gehele land dus. Daarbij werd in het algemeen uitgegaan van de kostprijzen van de gebieden die relatief goedkoop produceerden. Het belang van de consument was daarmee gediend. Ook de consumentenprijzen voor de agrarische voortbrengselen werden genivelleerd, mede uit een oogpunt van vergemakkelijking van de controle. Daartoe werd een omvangrijke organisatie in het leven geroepen. Zo werd de handel in aardappelen verplicht een vast bedrag per gewichtshoeveelheid in een fonds te storten. Uit dat fonds vond vergoeding plaats van de werkelijk gemaakte vrachtkosten aan de handelaren. Dit systeem maakte het voor hen onbelangrijk naar welk punt de aardappelen moesten worden vervoerd. Ook de consumentenprijzen voor groenten en fruit werden op een bepaald niveau vastgesteld. Daarvoor was een ingewikkeld stelsel van vrachtclearing nodig. Bij het vaststellen van de handelsmarges konden de vrachtkosten nu betrekkelijk eenvoudig worden verwerkt; de distributie werd daarmee ten zeerste bevorderd.

Ook in de prijspolitiek ter stimulering van teelten bleek duidelijk dat het in de praktijk ging om het tegen elkaar afwegen van prioriteiten. Het prijsinstrument werd dienstbaar gemaakt aan het aanmoedigen van bepaalde teelten en het moest daarvoor ook wel worden gebruikt. wilde men deze teelten stimuleren. Als er voldoende grondstoffen beschikbaar zijn, kan in de industrie gewerkt worden met produktievoorschriften. In de landbouw is dat nauwelijks mogelijk. Het boerenbedrijf is een organisme; de boer is afhankelijk van de grondsoort, de vochtigheidsgraad van de grond, het (micro-)klimaat, de noodzaak van vruchtwisseling en de beschikbare arbeidskrachten en meststoffen. Al deze factoren, die van bedrijf tot bedrijf verschillen, oefenen invloed uit op de keuze van de produkten die een boer teelt. Onder deze omstandigheden is het verplicht stellen van bepaalde teelten slechts mogelijk binnen uiterst nauwe grenzen. Alleen het scheuren van gras-

PRODUKT	PRIJS 1940 PER 100 KG (IN GLD.)	PRIJS 1944 PER 100 KG (IN GLD.)	PRIJSSTIJGING IN PROCENTEN
GRANEN			
TARWE	11,50	13,25	15%
ROGGE	10,50	12,75	21%
HAVER	8,50	10,50	24%
PEULVRUCHTEN			
GROENE ERWTEN	12,50	17,50	40%
KAPUCIJNERS	15,00	17,00	13%
BRUINE BONEN	26,00	27,00	4%
WITTE BONEN	27,00	28,00	4%
HANDELSGEWASSEN			
KOOLZAAD	16,50	35,00	112%
GEREP. STROVLAS	12,00	13,50	13%
KNOL - EN WORTELGEWASSEN			
CONSUMPTIE - AARDAPPELEN			
KLEI GROEP I	4,00	4,75	19%
GROEP II	3,50	4,50	29%
ZAND GROEP I	2,75	4,25	55%
GROEP II	2,75	4,00	45%
SUIKERBIETEN (TON)	14,00	26,00	86%
CICHOREI WORTELEN (TON)	12,50	26,00	108%

schaarste, openbaarden. Bij de andere sectoren, werd daarentegen, volgens overheidsvoorschrift, bij de prijsvaststelling uitgegaan van de historische kostprijs, dat wil zeggen van de oorspronkelijke aanschafwaarde van de produktiemiddelen. Gegeven de voortschrijdende prijsstijging was de berekening van de afschrijvingskosten op basis van de historische kostprijs in het nadeel van de producent. Was een produktiemiddel namelijk aan vervanging toe, dan was de producent genoodzaakt er een hogere prijs voor te betalen dan hij vroeger op tafel had moeten leggen, zonder dat hij daarmee in zijn afschrijvingen rekening had kunnen houden.

Er bestond nog een tweede verschil van betekenis. De kostprijsberekeningen op agrarisch gebied werden samengesteld op basis van normale oogstopbrengsten. Hierop werd een correctie aangebracht in verband met de vermindering

tiel is echter wel te verklaren. Bij de land- en tuinbouw greep de overheid al vóór 1940 in de prijsvorming in. De daarmee belaste organen trokken later de lijn door. De Dienst van de Gemachtigden voor de Prijzen heeft daar nooit goed vat op kunnen krijgen en er veel minder invloed op uitgeoefend dan op de prijspolitiek ten aanzien van de niet-agrarische produkten. Daar kwam bij dat voor het Nederlandse volk een zo ruim mogelijke voedselvoorziening een levensbelang was. De agrarische sector werd daarom soepeler behandeld dan de overige bedrijfstakken.

Het zal duidelijk zijn dat het voeren van een agrarische prijspolitiek een geheel ander karakter heeft gehad dan het uitwerken van een wiskundesom. Het was niet uitsluitend een kwestie van logica, er zaten ook andere elementen in. De verschillende mogelijkheden moesten tel-

land (en dat nog onder toekenning van een behoorlijke premie) en de teelt van koolzaad werden verplicht gesteld. Voor koolzaad werden hoge prijzen vastgesteld. Op de basis 1940 = 100 (die we zullen blijven gebruiken) bedroeg de prijsindex in 1944 212. De teelt van dit risikante gewas, die van 338 hectare in 1939 opliep tot niet minder dan 48.500 hectare in 1943, moest in Nederland bijna opnieuw worden opgezet. Er werd bijzonder veel waarde aan gehecht, omdat koolzaad olie voor de consumptie oplevert, die als grondstof kan dienen voor slaolie en margarine.

Naast de koolzaadteelt is ook de suikerbieten-teelt gestimuleerd. (prijsindex 1944: 186). Het suikerbietenareaal schommelde constant om de 45.000 hectare. De relatief hoge prijs van de suikerbieten droeg ertoe bij dat het areaal niet afnam, hoewel deze teelt bijzonder arbeidsintensief is en het gebrek aan arbeidskrachten nijpender werd naarmate de bezetting langer duurde.

Tenslotte is de teelt van consumptieaardappelen enigszins gestimuleerd (prijsindex zandaardappelen 1944: ± 150). Het areaal daarvan nam toe van 95.000 hectare in 1939 tot 160.000 hectare in 1943. Men dient echter te bedenken dat deze areaalontwikkelingen niet uitsluitend kunnen worden toegeschreven aan de officiële stimuleringsprijzen. Deze waren nog altijd relatief laag, vergeleken bij de prijzen op de zwarte markt. In hoeverre deze laatste invloed hebben uitgeoefend, is moeilijk uit te maken. In aanmerking moet worden genomen dat niet alleen de oppervlakte van de gewassen van betekenis was, maar ook de mate waarin de produkten langs officiële kanalen werden afgeleverd. Vooral ook om dit laatste te bevorderen werden tegen het einde van de bezetting afleveringspremies in natura verstrekt: spijsolie bij koolzaad, suiker bij suikerbieten, linnen bij vlas. Ze kunnen niet zonder meer als prijsverhogingen worden beschouwd, omdat de markt niet vrij was. Wat de prijs- en areaalontwikkeling van de overige akkerbouwgewassen betreft, kan worden opgemerkt dat de teelt van granen (tarwe, rogge, haver) niet is gestimuleerd. De hoogste prijsindex voor haver bedroeg bijvoorbeeld 125. Aanmoediging van de graanteelt werd niet nodig geacht. Deze teelt is betrekkelijk arbeidsex-tensief en was alleen daarom al aantrekkelijk. Bovendien kon zij niet worden gemist in verband met de vruchtwisseling. Bij de peulvruchten (groene erwten, kapucijners, bonen) werd de verbouw van het massaproduct groene erwten relatief gestimuleerd (prijsindex: 140). Bij de aardappelen werd via prijsvaststellingen de verbouw van kwaliteitsrassen afgeremd, die van rassen met massale opbrengsten daarentegen aangemoedigd.

Het prijspolitieke instrument blijkt dus niet mechanisch te zijn gehanteerd; er is meer gedaan dan alleen maar het vergoeden van kostprijsstijgingen. Bewust is getracht de teelt te bevorderen van produkten waaraan gedurende de bezettingsjaren in Nederland behoefte bestond, en wel zo, dat het beoogde effect werd bereikt zonder dat de consument door onbereikbaar hoge prijzen werd benadeeld. Deze gehele politiek berustte op beslissingen (met marges van onzekerheden) die in steeds wisselende omstandigheden werden genomen.

De prijspolitiek ten aanzien van de tuinbouwprodukten tenslotte heeft een minder overzichtelijk karakter gehad dan die betreffende de akkerbouwprodukten. Dit hangt samen met het feit dat betrouwbare kostprijscalculaties hier ontbraken. Bovendien was de verscheidenheid van deze produkten veel groter. Voor een deel (bloemen, potplanten, heesters, sierbomen) waren ze uit een oogpunt van consumentenbescherming ook niet van belang. Tenslotte bemoeide de bezetter zich ook meer met de prijsvaststelling van deze produkten, omdat een deel ervan (groenten onder andere) naar Duitsland werd geëxporteerd.

Het gevolg van deze omstandigheden was dat er achter de tuinbouwrijspolitiek in veel min-

Boven: de in Nederland bijna verdwenen teelt van koolzaad werd sterk gestimuleerd, omdat dit gewas olie oplevert, die als grondstof kan dienen voor slaolie en margarine.

Links: hoe gedifferentieerd de agrarische prijspolitiek werd aangepakt, blijkt uit deze tabel. De koolzaadteelt bijvoorbeeld werd door forse prijsstijgingen gestimuleerd.

dere mate dan achter de akkerbouwrijspolitiek een centrale conceptie heeft gestaan. Dit werd nog in de hand gewerkt, doordat verschillende Nederlandse instanties zich bezighielden met het vaststellen van de tuinbouwrijzen. De beslissingen hadden dikwijls heel duidelijk een opportunistisch karakter. Tussen de vele Nederlandse overheids- en semi-overheidsorganen, belast met de prijsvorming, kwamen soms scherpe meningsverschillen voor, waarin de Duitse instanties beslisten. Ook deze waren lang niet altijd eensgezind. Veel lijn viel er in hun beslissingen niet te bespeuren.

De groenten vormden het belangrijkste tuinbouwprodukt. Vóór 1940 verstrekten de regering op de groenteteelt jaarlijks een prijzentoelag van ongeveer tien miljoen gulden. Naarmate zich tijdens de bezetting prijsstijgingen voordeden, viel deze toeslag weg, waardoor de

rentabiliteit werd hersteld. Het gevolg is dat er voor groenten zowel een 'telersindex' kan worden geconstrueerd (representerend de door de telers ontvangen prijzen, inclusief toeslag) als een 'handelsindex' van door de handel betaalde prijzen. De telersindex was in 1944 160, de handelsindex, die uiteraard hoger was, bedroeg toen 167. De grootste prijsstijging vond plaats van 1940 op 1941. Dit hield onder andere verband met het feit dat kostprijsberekeningen ontbraken. Uitgaande van rentabiliteitsberekeningen (voor zover althans mogelijk) is de stijging daarna geleidelijker geweest. Een vergelijking met de prijsontwikkeling van de akkerbouwprodukten leert dat slechts de positief gestimuleerde gewassen (oliehoudende zaden en suikerbieten) sterker in prijs zijn gestegen dan de groenten. De prijzen van pit- en steenvruchten werden, los van de binnenlandse kostprijzen, in 1941 vastgesteld op het Duitse niveau. De telers van deze vruchten hebben daarover niet te klagen gehad.

Niet alle groepen van tuinbouwprodukten kunnen hier worden behandeld. Pas in 1943 werd de eerste, officiële prijsregeling voor bloemen en potplanten afgekondigd. Dat kon niet eerder, want voordien beschikte de gemachtigde voor de prijzen niet over een deskundig ambtenaar. De prijzen waren inmiddels fors gestegen. Deze kostprijsstijging is aanvaard; de desbetreffende produkten waren niet noodzakelijk voor het dagelijkse levensonderhoud. Bovendien is het een ervaringsgegeven dat het praktisch onmogelijk is prijzen die reeds een bepaalde hoogte hebben bereikt, in schaarstetijd met behulp van overheidsmaatregelen naar beneden te drukken. Wel kunnen verdere stijgingen worden voorkomen of beperkt. Dit laatste is bij de potplanten en de snijbloemen gebeurd.

Vatten we het bovenstaande samen, dan kan geconstateerd worden dat de prijspolitiek op agrarisch gebied tijdens de bezetting niet volmaakt is geweest. Het is echter gelukt enerzijds de rentabiliteit van de agrarische bedrijven te handhaven en anderzijds de prijsstijgingen in bedwang te houden. In het algemeen zijn de produkten die voor het dagelijkse levensonderhoud het meest noodzakelijk waren, het minst in prijs verhoogd, althans wanneer we afzien van enige stimuleringsprijzen.

De vraag dringt zich op of de Duitse instanties niet hun stempel hebben gedrukt op de prijspolitiek. Wij menen deze vraag in zijn algemeenheid ontkennend te kunnen beantwoorden. Goed: de prijzen van tuinbouwzaden werden in 1943 in Berlijn vastgesteld en het mag ook waar zijn dat een algemene verhoging van de prijzen voor akkerbouwprodukten (waarover de Nederlandse instanties trouwens niet bovenmatig eensgezind waren) in 1944 door de Duitsers werd afgewezen, evenals een voorstel tot verhoging van de bloembollenprijzen ('In het vijfde oorlogsjaar hebben wij voor bloembollen geen belangstelling meer'). Maar dat neemt niet weg dat de bezetter de prijsvoorstellen van de Nederlandse instanties in het algemeen heeft aanvaard. De gevoerde prijspolitiek is, naar mag worden aangenomen, niet sterk afgeweken van het beleid dat zou zijn gevolgd, als het uitsluitend door Nederlandse overheidsorganen zou zijn bepaald.

VERBODEN WINSTEN

DRS. J. M. W. BINNEVELD

Tijdens de hongerwinter maken twee Amsterdammers een tocht naar het platteland om eten te kopen. Ze kloppen aan bij een boerderij en vragen of ze wat tarwe kunnen krijgen. De boer antwoordt dat hij niets meer heeft. 'Laten we het eens bij die boer ginds proberen, stelt een van de mannen voor. Waarop zijn metgezel opmerkt: 'Is dat een boer? Ik dacht dat het een goud- en zilversmid was!'

Deze grap, in een Amsterdamse revue verteld, oogstte avond aan avond een daverend applaus. Ook in andere grote steden sloeg dit soort humor aan. Gedurende de bezettingstijd was de agrarische bevolking over het algemeen weinig populair bij de stedeling. Maar al te vaak was men geneigd de boer te zien als een gierige, naar

Voor zwarthandelaars was de Amsterdamse Zeedijk een van de bekende verzamelplaatsen.

woekerwinst strevende zwarthandelaar. Deze visie is niet los te zien van de reeds eeuwen bestaande tegenstelling tussen stad en platteland, die zich in de bezettingsjaren nog toespitste. We zullen hier proberen dit beeld wat te nuanceren en, zeer in het kort, de volgende vragen te beantwoorden: wat is zwarte handel, waar en wanneer kwam hij tot bloei en door wie werd hij bedreven, wat werd ertegen gedaan en ten slotte: hoe moeten we dit verschijnsel beoordelen?

Zwarte handel noemen we die handel die de bestaande distributie en de daarmee samenhan-

gende prijsvoorschriften ontduikt. Economisch valt het ontstaan ervan te verklaren uit de toeneming van de hoeveelheid geld, gepaard gaande met een vermindering van de beschikbare hoeveelheid goederen en diensten. In Nederland steeg tijdens de oorlog de geldhoeveelheid van 2682 miljoen gulden in 1939 tot 10.097 miljoen gulden in april 1945. Hiertegenover stond een groeiende schaarste aan goederen en diensten, bestemd voor particulier verbruik. De grote hoeveelheid koopkracht die niet kon worden aangewend via de officiële kanalen, vond voor een deel een uitweg in de niet-legale of zwarte markt.

De zwarte handel ontwikkelde zich tijdens de gehele oorlogsperiode en in de jaren kort daar-

na en het assortiment goederen waarin werd gehandeld, breidde zich in de loop van de oorlog steeds meer uit. De activiteiten van de zwarthandelaars bereikten in het westen van het land een hoogtepunt tijdens de winter van 1944 op 1945. In deze periode waren ze zo toegenomen, dat ze de legale handel vaak in omvang overtroffen. In die tijd ontstond ook het gezegde: we hebben distributiebonnen, omdat we niet uitkomen met wat op de zwarte markt te krijgen is.

Dezelfde gedachte vinden we al in de redevoering die uitgerekend Goering op 4 oktober 1942 hield en die werd afgedrukt in de Nederlandse kranten: 'Ofschoon dikwijls wordt gesproken over een zeer moeilijke voedselpositie in de

en de vraag op de zwarte markt begon een enorme omvang aan te nemen, hetgeen zich weerspiegelde in de prijzen. De cijfers in de tabel bij dit artikel, ontleend aan de Sociale en Economische Kroniek der Oorlogsjaren 1940—1945, geven een globale indruk van de hoogte van het prijsniveau op de zwarte markt. Dat deze cijfers niet meer dan een *globale* indruk geven, wordt duidelijk, als men bedenkt dat de zwarte prijzen per streek en stad grote verschillen vertoonden en zelfs binnen een bepaalde stad nog sterk van elkaar konden afwijken. Moest de zwarthandelaar met zijn goederen bijvoorbeeld bepaalde rivierovergangen passeren, waar nog wel eens werd gecontroleerd, dan verhoogde hij zijn prijzen om zich enigermate

sen geweest die als gevolg van dit soort handel hun hele linnenstapel en al hun sieraden zijn kwijtgeraakt.

De zwarte handel floreerde op allerlei plaatsen, in normale winkels maar ook gewoon op straat. Iedere stad had zo zijn bekende punten. In Amsterdam waren dat bijvoorbeeld de Zeedijk, de Nieuwmarkt en de Rozengracht en ook de straten in de Jordaan.

Op een aantal punten vond de duistere handel in het laatste stadium van de oorlog heel openlijk plaats; soms werd er verkocht door straatventers die vaste standplaatsen hadden, soms ook vanuit deuropeningen en portieken. Ook in een groot aantal winkels was er zwart nog wel eens iets te krijgen. Zulke winkels hadden mees-

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

bezette gebieden, is het daarmee in werkelijkheid lang niet zo slecht gesteld. Weliswaar zijn ook daar overal bonnen ingevoerd, maar wat men daarop krijgt, is maar een extraatje; men voorziet zich in hoofdzaak via de sluikhandel. Dientengevolge is bij mij het onwrikbare beginsel ontstaan: als er gehongerd wordt, dan in geen geval in Duitsland.'

Tot de hongerwinter waren de rantsoenen zodanig, dat er bijna nergens echt honger werd geleden. Op de zwarte markt bleef de vraag naar levensmiddelen dan ook beperkt. Tijdens de hongerwinter veranderde dit; de officieel toegewezen levensmiddelen waren bij lange na niet meer voldoende om de bevolking te voeden

De prijsbeheersing nam herhaaldelijk voorraden in beslag of sloot zelfs bedrijven.

in te dekken tegen inbeslagneming en boete. Zo was er een niet gering prijsverschil tussen Rotterdam Noord en Rotterdam Zuid. In 1942 betaalde men in Noord per kilogram tarwe vijftig cent meer, als risicopremie voor het vervoer van de tarwe over de Maasbruggen. Naarmate de prijzen stegen, deed ook een ander verschijnsel zijn intrede, namelijk de herleving van de directe ruilhandel. Geld werd niet langer geaccepteerd als betaalmiddel, maar men moest tarwe en aardappelen bijvoorbeeld betalen met goud en zilver. Zeer geliefd als ruilmiddel waren ook de echte, vooroorlogse sigaren. Er zijn men-

tal hun zogenaamde vaste klanten, voor wie dikwijls iets bijzonders te koop was. Dit 'bijzonders' had lang niet altijd iets te maken met de artikelen die in de betreffende winkel gewoonlijk werden verkocht; tijdens de oorlog trad een ongekende vorm van branchevervaging op. Zo kon men bij de sigarenhandel schilderijen kopen en bij de slager allerlei groenten.

De grote zwarthandelaars zaten in dure cafe's en restaurants, waar ze hun vaste tafeltjes hadden. Ze regelden hun zaken telefonisch; ze sjacherden niet in 'klein goed', maar verhandelden soms hele wagonladingen tegelijk, en hun probleem was niet het verdienen van geld, maar het verstandig beleggen van hun winsten. Geliefde objecten op dit punt waren schilderijen

		EENHEID	OFFICIËLE PRIJZEN 1944	ZWARTE PRIJZEN		
				1942	1943	WINTER 1944/ 45
1	AARDAPPELEN	KG	0,10	0,40	0,40	7,00
2	BROOD	800 GR	0,19	0,98	1,18	40,00
3	RUNDVLEES	KG	1,60	6,00	15,00	60,00
4	TARWE	KG	—	3,00	3,50	50,00

Links: de zwarte prijzen van een aantal zeer belangrijke voedingsmiddelen. Vooral in de hongerwinter stegen deze prijzen aanzienlijk.

Rechterpagina: op alle mogelijke manieren is geprobeerd aan de zwarte handel een einde te maken, onder meer door antipropaganda.

Linksonder: een ander centrum van de zwarte handel was de Nieuwendijk in Amsterdam, waar de verkopers vaak lange rijen vormden.

Cas Oorthuys

en dure boeken; bij deze laatste ging het dan niet zozeer om de inhoud als wel om de banden. Zo bestelde een rijkgeworden schoenmaker uit de Langstraat anderhalve meter boek in groene bandjes, omdat hij in zijn boekenkast nog een plekje vrij had.

Zoals hierboven al is gesuggereerd, denken veel Nederlanders bij het begrip 'zwarte handel' onmiddellijk aan de boeren. In zijn algemeenheid is dit volstrekt onjuist, al waren er natuurlijk boeren die alleen tegen grof geld wilden verkopen of alleen wilden ruilen tegen goud en zilver. Historisch is het verhaal van de boer die zijn aardappelen ook tegen zeer hoge prijzen niet wilde verkopen, omdat hij liever wilde wachten tot hij ze... per stuk van de hand kon doen. Een andere boer maakte zich in het geheel geen zorgen over het feit dat hij met de verkoop van zijn aardappelen zo lang had gewacht, dat ze dreigden te verrotten. Want, merkte hij op, als het zo doorging, zouden ze in de stad de rotte aardappelen best nog willen vreten.

In het algemeen kan men zeggen dat de houding van de boeren het hardst was in de onmiddellijke omgeving van de grote steden. De boeren ondervonden juist hier de meeste overlast van de stedelingen. Soms kwamen er honderden per dag bedelen om eten en lang niet altijd werd de goedgeefsheid van de boer gewaardeerd. Talloos waren de klachten over diefstallen door stedelingen. Zo vertelde een boer dat hij Amsterdammers op bezoek had gehad en deze gastvrij had onthaald, waarna ze er tot besluit vandoor gingen met de fiets van hun gastheer. Zo zijn er meer voorbeelden te geven; 'Amsterdammer' werd op het platteland een ander woord voor 'dief'.

Natuurlijk is van verschillende zijden geprobeerd iets tegen de zwarte handel te doen. De gemachtigde voor de prijzen was behalve voor de vaststelling ook verantwoordelijk voor de handhaving van de prijzen. Op grond van het Prijsbeheersingsbesluit van januari 1941 had deze gemachtigde de bevoegdheid een eigen opsporingsdienst in te richten. Er werd een in-

MOOIE ANNA

In 'n deuropening van een echt Amsterdamsche achterbuurtwoning vindt ge een veilingkistje van onsmakelijk uitzicht gekant staan met wat appelen. Er staat 'n twijfelachtig-zuiver weegschaaltje bij en 'n pagekopje onder 'n sjantungdoekje van 'n leuke bakvisch vraagt: 'Maak me los, mijnheertje. De laatste mooie bellesfleurs?' De naam van de appels klopt niet, doch wat doet dat er toe. Als 't kindje maar 'n naam heeft. Zij staat daar in 'n moderne damesbroek met konijnebont-

jes op de zakpandjes van haar windjack. Zou zij 's zomers zeilen?

Doch haar artikel wordt overstemd door het kind-meisje, dat met schrill gekrijt uithaalt: 'Mooie sprot-filée! Drie gulden per ons.' Ouder dan acht, negen jaar is dat kind zeker niet. En het roept als 'n echte koopvrouw, terwijl op denzelfden straathoek een man nonchalant 'n sigaretje rolt alsof er niets en niemand in die wriemelende massa zijn aandacht heeft. In het stootkarretje vóór hem liggen uien, die door 'n paar andere kerels uitgeleurd worden: de een roept en weegt,

de ander kijkt toe en incasseert intusschen de gelden.

Daar komt mooie Anna met haar krullend-opgemaakte haren en lange, glinsterende oorbellen, die haar schitteroogen nog meer doen uitkomen. Zij is slank, zindelijk en goed gekleed en met ietwat hautaine houding en gebaren draagt zij de weegschaal, terwijl haar man het wagentje met visch duwt. 'n Gunstige hoek wordt gekozen en daar begint het. Geen geschreeuw, maar 'n aanbeveling en 'n spotlach, als de adspirant-kooper vraagt zonder toe te happen. Dat moet niet te dik-

deling gemaakt in vijf districten, met ieder een districtshoofd. Deze dienst hield zich bezig met de controle van het kleinbedrijf. De grote ondernemingen waren onderworpen aan een boekhoudkundige controle door de accountantsdienst van het departement van handel, nijverheid en scheepvaart. De gemachtigde kon verder ook beschikken over de opsporingsambtenaren van rijks- en gemeentepolitie, van de marechaussee en van de Centrale Controle Dienst.

De berechting van zwarthandelaars gaf in de eerste oorlogsjaren nogal eens aanleiding tot moeilijkheden. De stroom van ingestelde vervolgingen ging al zeer snel de capaciteit van de rechtbanken te boven. Ook de gevelde vonnissen waren niet altijd even effectief in het afremmen van de zwarte handel. De boetes waartoe sommige handelaren werden veroordeeld, waren zo laag, dat er voor de veroordeelde altijd nog wel voldoende winst overbleef.

Om de genoemde moeilijkheden te ondervangen werd een aantal ingrijpende wijzigingen ingevoerd in de berechtingsprocedure en de strafbepalingen. Voor wat betreft dit laatste kon voortaan naast een onbeperkte geldboete ook een serie bijkomende straffen worden opgelegd, zoals sluiting en stillegging van het bedrijf, het verbod van beroepsuitoefening en openbaarmaking van het vonnis. Voor de berechting werd aan de dienst van de gemachtigde een speciale afdeling toegevoegd, die van de prijsbeheersing. Evenals de opsporing werd de berechting verdeeld over vijf districten, met aan het hoofd van ieder district een inspecteur voor de prijsbeheersing. Deze inspecteurs waren niet onafhankelijk, maar stonden onder het hoofd van de prijsbeheersing en onder de gemachtigde. Dat deze inspecteurs veel werk kregen te verzetten, blijkt wel uit het feit dat er al spoedig een veertigtal toegevoegde inspecteurs moest worden benoemd.

Tot slot een afsluitend woord over de waardering van de zwarte handel, een waardering die in zijn algemeenheid moeilijk is te geven. Zo werd binnen de illegaliteit nogal verschillend over deze materie gedacht. Positief werd de zwarte handel beoordeeld in zoverre door deze handel goederen werden onttrokken aan de Duitsers; negatief in zoverre deze 'verzetsdaad' enorme winsten voor de handelaars met zich bracht, winsten die immers door een ander deel van de bevolking moesten worden opgebracht. Troostrijk is wel de gedachte dat veel van de zwarte winsten naar de overheidsfinanciën werden overgeheveld als gevolg van de financiële reorganisatie na de oorlog.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Nederlanders !

*Het zijn vooral de vrouwen
en kinderen die het slachtoffer
worden van de Zwarte markt!*

wijls gebeuren, want anders gaat haar Jordaanmondje open...

'n Teringbleke, holoogige slungel van 'n jaar of twintig draagt 'n armetierig kistje op den arm, terwijl hij gerookte aal aanbiedt. 'Vier en twintig gulden per pond mijnheer.' Zou men 'n ziekte op den koop toeën ijgen?

Dat vleesch van vijftien gulden per pond kunt ge niet bij den slager bekomen, doch uw bolwangige tuinder, die voor en na in goeie dagen aardappelen bracht, helpt u er aan. "t Is een schande zoo duur als 't is", zegt hij, terwijl hij'n aardig som-

metje opstrijkt. 'Daar verdienen ze 'n koe aan. En wij hebben 'n grijpstuiver winst, terwijl de lui denken, dat we zwarte handelaren zijn', laat hij er verontschuldigend op volgen. 'Tot 'n volgende keer, mevrouw.'

Hij heeft verteld, dat de os, die ditmaal het leven liet er één van achthonderd pond was. Goedgerekend wil dit zeggen, dat het dier niet minder dan achthonderd maal vijftien of twaalfduizend gulden opgebracht heeft.

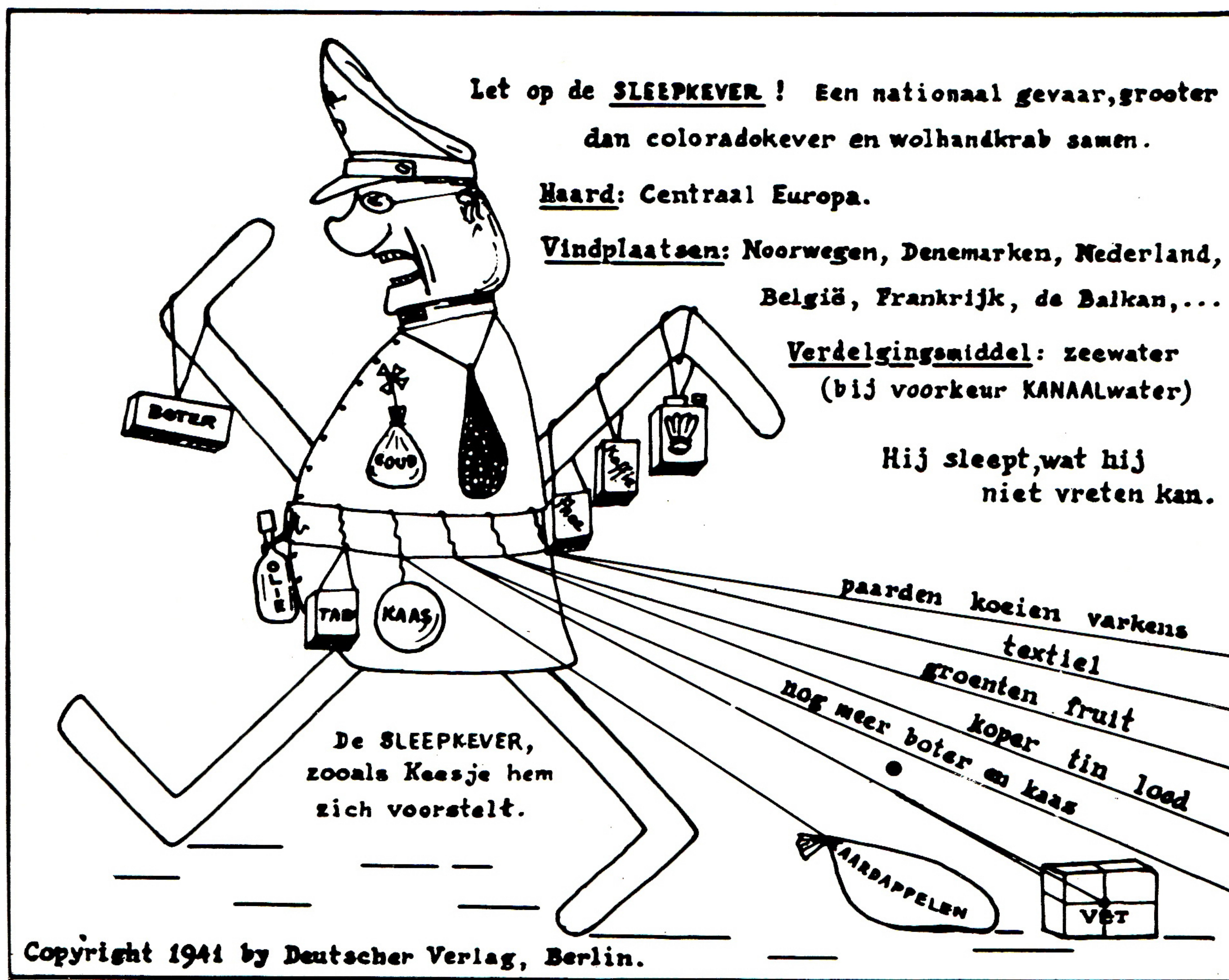
Maar 't was de groenteman niet alleen, die er iets van rondbracht. Het handig kellnertje, dat nor-

maal zoo keurig serveert, heeft in burgerpakje 's avonds zijn vaste klantjes voor 'n pondje. Wie had dat gedacht, als hij vroeger aan de geliefde uitspanningsplaats het Tolhuis, over het IJ, waar des zomers de kapel van het 7e Regiment concerten gaf, dien rappen gast bezig zag, of bij 't Kalfje aan den Buiten-Amstel. Da's heel iets anders dan 'zoete mellekie met room', volgens het bekende liedje op de theetuin aan den Overtoom.

(Uit: 'Zwarte handel', door A. J. A. C. van Delft — Amsterdam)

GERMAANSE SUPERMARKT

PROF. DR. P. W. KLEIN

Hitlers visioen van de nieuwe orde in Europa liep uit op een nachtmerrie. Absolute macht was zijn doel en tevens zijn middel; *rücksichtslose* rassenpolitiek de vorm waarin zij werd uitgeoefend.

In economisch opzicht paste daarin het streven Europa door middel van geweld samen te smeden tot een zichzelf verzorgende eenheid, die bestuurd en beheerst zou worden uit het centrum Berlijn. Zo zou Europa niet alleen cultureel, militair en politiek gesproken, maar ook in economisch opzicht de onneembare vesting zijn, waarop alle stormlopen van buiten te pletter sloegen. Binnen dat vaste bolwerk kreeg een ieder die daarvoor op grond van zijn ras in aanmerking kwam, zijn deel in de overvloed die

onder de goede bestiering van het nationaal-socialistische Duitsland zou ontstaan.

Het is een raadsel waar Hitler zijn overspannen noties van het Europese economisch potentieel vandaan haalde. Maar nog raadselachtiger is het dat zijn economische adviseurs en deskundigen hem bijna blindelings in zijn dwaze bezetenheid volgden. Zij hadden immers beter moeten weten, want zij kwamen veelal voort uit een van de beste ambtelijke bestuursapparaten in de wereld, dat keer op keer had bewezen een juist inzicht te hebben in economische verhoudingen. Als zodanig waren zij goed op de hoogte van wat er in Europa op het terrein van de voedsel- en grondstoffenvoorziening al dan niet te koop was.

Gezien de functie die de meest ontwikkelde landen van Europa in de loop der eeuwen hadden verkregen in het wereldhandels- en dienstverkeer, hadden Hitlers adviseurs toch moeten inzien dat men het Europese productie- en distributieapparaat niet straffeloos plotseling en drastisch onafhankelijk van de wereld kon maken. Zij ook hadden moeten beseffen op welke gigantische moeilijkheden het uitvoeren van zulk een economische strategie moest stuiten, als men probeerde daarbij het economisch potentieel van de betrekkelijk onderontwikkelde Europese landen te betrekken. Juist ten aanzien van die achtergebleven gebieden koesterde hun meester de hoogste verwachtingen. Zeer veel waarde hechtte Hitler namelijk

aan de snelle exploitatie van nog braakliggende natuur- en bodemschatten in de Balkan, Polen en de Sowjetunie, waar hij meende in een handomdraai de grootste produktiereserves van Europa te kunnen aanboren. Maar gelet op de ondanks alles langzame vorderingen die de Sowjetunie met haar planpolitiek tijdens de jaren dertig op het gebied van de landbouw had geboekt, getuigde het van zelfoverschatting en verwatenheid der Duitse experts, dat zij geloofden de Russische prestaties verre te kunnen overtreffen, eenvoudig door een aantal hooggeschoolde landbouwdeskundigen en ontwikkelingstechnici naar Rusland te sturen. In de werkelijkheid zou al gauw blijken dat juist in de economisch achtergebleven gebieden de agrari-

tor in Bohemen. Het naast elkaar voortbestaan van uiteenlopende organisatievormen, die zich alle min of meer op hetzelfde terrein bewogen, kwam uiteraard noch de communicatie met de verantwoordelijke instanties in Berlijn, noch de effectiviteit der gezagsverhoudingen ten goede.

Hoewel deze opzet van het beheer over de bezette gebieden afbreuk deed aan het centralisatiebeginsel van de economische strategie en de doeleinden daarvan verder dan ooit buiten het bereik van de mogelijkheden bracht, betekent dit geenszins dat de Duitsers daarvan geen voordeel trokken. Dit laatste was wel degelijk het geval, omdat juist door het losse verband in

de bestuurlijke organisatie de Duitse gezagsdragers ter plaatse een grotere vrijheid van handelen genoten dan anders mogelijk zou zijn geweest. Daardoor waren zij in staat rekening te houden met de bijzondere omstandigheden in het door hen bestuurde gebied. Misschien werden daardoor niet de algehele Duitse oorlogsbelangen gediend, maar wel de Duitse militaire belangen ter plaatse. Zo kwam er bijvoorbeeld niet veel terecht van de omvangrijke Russische leveranties aan Duitsland, waarvan Hitler droomde, maar het Duitse bestuursapparaat achter het oostelijk front bleek toch in staat de voedselvoorziening van de Duitse troepen in Rusland ter sterkte van 4 à 6 miljoen man veilig te stellen door gebruik te maken van het Russi-

Links: een illegale spotprent op een Duitse 'sleepkever' die Nederland leeghaalt. Tekenaar 'Keesje' is Barendse uit Dordrecht.

Rechts: dr. Hans Fischböck (links) met Seyss-Inquart op 15 december 1940 aan een officiële eenpansmaaltijd in Den Haag.

sche sector nog in veel mindere mate in staat was te voldoen aan de economische eisen van de oorlogvoering dan de hoogontwikkelde landbouw, veeteelt en tuinbouw in landen als Denemarken en Nederland, waarmee Hitler voor de oorlog nauwelijks rekening wenste te houden. Hoe primitiever nu eenmaal de techniek en methode van het voortbrengingsproces, hoe moeilijker daarin vernieuwingen tot stand gebracht kunnen worden die tot grotere opbrengsten leiden. Bovendien konden de Duitse specialisten toch nauwelijks in ernst verwachten dat zij door een dankbare en leergierige boerenbevolking in de bezette gebieden met open armen zouden worden binnengehaald op hetzelfde moment dat diezelfde bevolking werd overgeleverd aan de wrede terreur van de nationaal-socialistische rassenpolitiek. Zelfs als de militaire *Blitzkrieg*-strategie haar doel bereikt zou hebben en de oorlog van korte duur zou zijn geweest, zou Hitlers breed opgezette maar kortzichtige economische strategie naar alle waarschijnlijkheid vroeg of laat op een mislukking zijn uitgelopen.

Tijdens de oorlog droeg de uitvoering van het programma daartoe in ieder geval bij. Van een centrale regeling van de grondstoffen- en voedselvoorziening was, ondanks Hitlers voornemen dienaangaande, geen sprake. Als gevolg daarvan werd de opzet van de economische strategie van het begin af ontkracht. In de praktijk bleek het namelijk noodzakelijk de Duitse landbouw- en voedselpolitiek in de bezette gebieden tijdens de oorlog over te laten aan het militaire beheer van die gebieden.

Zo kon er geen krachtige leiding uit één centraal punt ontstaan, die in staat was het geheel te overzien. Dit was des te minder het geval, omdat het beheer van de bezette gebieden op sterk uiteenlopende manieren werd geregeld. Zelfs het zuiver militaire bestuur was niet volgens één en dezelfde richtlijn opgezet: in België en Frankrijk berustte het bijvoorbeeld bij een militair gouverneur, terwijl het elders weer werd uitgeoefend door commandanten van legers en legerkorpsen. In andere gebieden was er sprake van burgerlijk bestuur: een Rijkscommissaris in Noorwegen, West-Rusland en Nederland; een gouverneur-generaal in Polen; een protec-

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Links: een Duitse soldaat op een (gestolen?) fiets rijdt achter een kudde koeien aan. In de herfst van 1944 waren dergelijke beelden schering en inslag in bezet Nederland.

Linksonder: een Duitse spotprent die de indruk moet geven dat er van de joden en de plutocraten in het kapitalistische Amerika niet veel goeds was te verwachten. Een afhankelijk Europa zou in slavernij geraken.

Rechts: het clandestien slachten werd overal bedreven waar dit maar enigszins mogelijk was. Ook de bezetter maakte zich hieraan schuldig. Hier laat een groep Duitsers zich bij hun 'buit' fotograferen.

sche landbouwareaal. Dit was, gelet ook op de tactiek van de verschroeide aarde van het terugtrekkende sowjetleger, geen geringe prestatie. Deze kon echter alleen maar worden geleverd door het invoeren van landbouwmachines en -werktuigen uit Duitsland, waar in de plaats daarvan de metaalindustrie zich anders in sterkere mate zou hebben kunnen toelagen op de produktie van oorlogstuig. Bovendien werden de bezette gebieden als gevolg van de gedecentraliseerde opzet van het bestuur niet in de eerste plaats uitgebuit om te voorzien in de behoeften die de oorlogvoering in Duitsland zelf opriep. Voor de Duitse instanties die de verantwoordelijkheid droegen in de bezette gebieden, was het handhaven van rust en orde immers de

primaire zorg. Het was voor hen belangrijker hun troepen te verzorgen dan het thuisfront. Zij begrepen dat de hardvochtige exploitatie van de onderworpen bevolking zowel de veiligheid als de verzorging van hun manschappen in gevaar bracht. Uit dien hoofde konden zij het zich niet veroorloven al te veel toe te geven aan de vaak buitensporige eisen die hun van de zijde der plannenmakers in Duitsland werden gesteld.

Naarmate de oorlog langer duurde en de behoeften in Duitsland dienovereenkomstig nijpender werden, onttaarde de ogenschijnlijk zo duidelijk uitgestippelde economische strategie toch steeds meer in pure roof en plundering.

Dit was ook het geval in de landen die overeenkomstig de beginselen van de rassenpolitiek aanvankelijk een soort voorkeursbehandeling hadden gekregen. De Oosteuropese landen behoorden daartoe niet, want de Slavische bevolking bezat nu eenmaal in de nationaal-socialistische waardenschaal een inferieure status. Afgezien van de Slowaken kon zij best worden uitgeroeid.

Anders gesteld was het met de bevolking in West- en Noordwest-Europa. Maar ook daar viel wel een onderscheid te maken. Tijdens een conferentie op 7 oktober 1940 in Berlijn zette Goering uiteen dat Belgen en Fransen, wat betreft hun voedselvoorziening, niet hoefden te

rekenen op voorrechten: 'De omstandigheden daar verschillen van die in Noorwegen, Denemarken en Nederland, die, zoals de Führer heeft beslist, om politieke redenen een betere behandeling moeten krijgen.' Als *Beauftragte für den Vierjahresplan* had Goering trouwens al op 7 juni 1940 verklaard dat Nederland in economisch opzicht niet beter en niet slechter zou worden behandeld dan Duitsland.

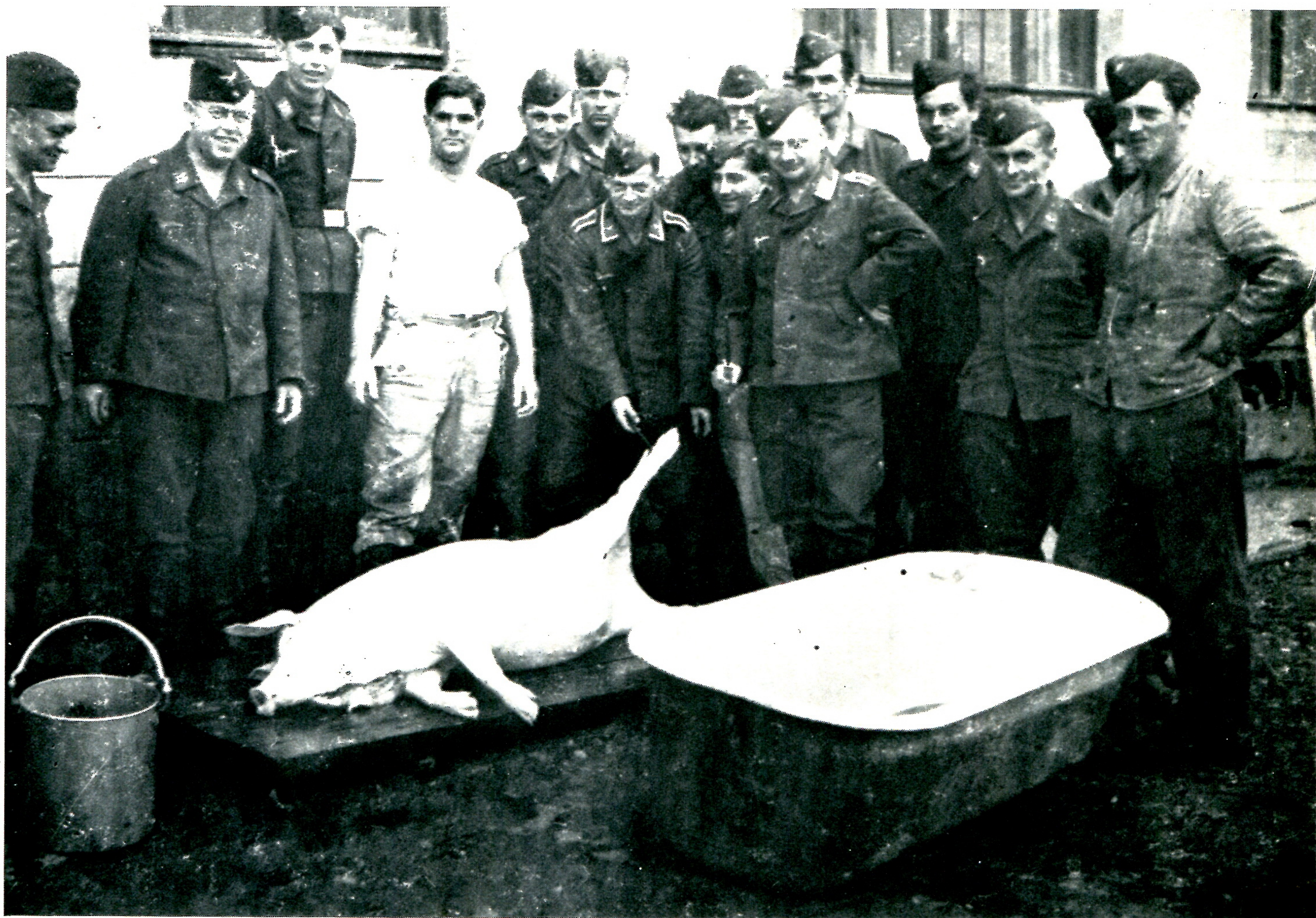
Deze beslissingen waren voor de voedselvoorziening van Nederland niet zonder betekenis. Zijn hoogontwikkeld agrarisch potentieel kon zich mede daardoor in betrekkelijke vrijheid en met een grote mate van succes instellen op de eisen en noden van de oorlogsomstandigheden. Daarbij dient niet uit het oog verloren te wor-

eenheid was in de Duitse vesting Europa op agrarisch terrein ver te zoeken.

Dit betekent niet dat de Duitsers achterwege lieten toezicht te houden op wat zich hier te lande op het terrein van de voedselvoorziening en landbouwproductie afspeelde. In beginsel berustte deze controle bij het Duitse bestuursapparaat in Nederland, waaraan *Reichskommissar* Seyss-Inquart leiding gaf. Onder hem ressorteerde een viertal *General-Kommissare*, die ieder een portefeuille van het burgelijk bestuur in handen hadden. Als *General-Kommissar für Finanz und Wirtschaft* trad al sedert 5 juni 1940 Dr. Hans Fischböck op. Zijn departement was onderverdeeld in dertien afdelingen, waartoe ook die van de voedselvoorziening en

siteren onder het nationaal-socialistische mom van de *Verflechtungswirtschaft*, dat wil zeggen dat via de economische inlijving van Nederland bij Duitsland de hoeksteen zou worden gelegd voor de *einheitlich gelenkten Wirtschaftsraum* van Europa.

Men heeft — niet ten onrechte — Fischböck de moordenaar van de Nederlandse volkswelvaart genoemd. Zelf kwam hij tot de erkenning '*dass die Einbeziehung der bisherigen, in langer Friedenszeit gestättigten Niederländischen Wirtschaft in die durch opfervolle Kriege in Anspruch genommene europäische Wirtschaftssphäre auf vielen Gebieten eine Verschlechterung der Lage einzelner Wirtschaftssubjekte und ganzer Branchen im Gefolge haben kann*'. Maar dan moesten

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

den dat, afgezien van alle rassenpolitiek, deze gang van zaken de Duitse gezagsdragers hier te lande al evenzeer welkom was. Zij waren niet gebaat met het uithongeren van de bevolking, waardoor rust en orde in de waagschaal zouden komen te staan. En daar Nederland beschikte over een uitstekend georganiseerde agrarische sector, konden zij het zich veroorloven hun ingrijpen, in vergelijking tot wat elders in Europa gebruikelijk was, te beperken.

Terwijl de beruchte Erich Koch in de Oekraïne als een Oosters potentiaat optrad om in het kader van zijn landbouwpolitiek boer en burger in het juk te dwingen, liet zijn evenknie in Nederland het landbouwbeleid maar aan de Nederlanders zelf over. Inderdaad: de bestuurlijke

landbouw behoorde. Aan het hoofd daarvan stond *Ministerialrat* Von der Wense, een weinig fanatiek partijganger, met wie de Nederlandse ambtenaren zakelijk contact konden onderhouden.

Ten aanzien van zijn chef lag de kwestie echter anders. Fischböck was, evenals twee van zijn drie onmiddellijke collega's en Seyss-Inquart zelf, van Oostenrijkse afkomst. Hij behoorde als zodanig tot de 'Donauclub', die in het Duitse topbestuur hier te lande de teugels in handen hield. Juist bij deze Oostenrijkers leefde de herinnering aan het Habsburgse regime van weleer nog in zoverre voort, dat zij bij uitstek de kunst verstonden op vreemde volken te parasiteren. In het geval van Fischböck geschiedde dat para-

de Nederlanders maar bedenken dat de resultaten van hun economische inspanningen tot nu toch eigenlijk maar schijnsuccessen waren geweest, tot stand gekomen op de wankelende basis van de vooroorlogse verhoudingen. Maar zelfs als Fischböck het zou hebben gewild: de militarisering van de Nederlandse economie, die onder zijn verantwoordelijkheid tot stand kwam, bood in geen enkel opzicht een betere basis. Voortbrenging van veelal minderwaardige surrogaten, strakke prijsreglementering, aan banden gelegd marktverkeer, rantsoenering van het verbruik, dwangmatige organisatie van het bedrijfsleven, arbeidsinzet, kneveling en liquidatie van werkgevers- en werknemersorganisaties, inschakeling van de industrie ten behoeve van

Duitse oorlogsbelangen, verhulde en onverhulde roof en plundering, dat waren weinig voorspoed brengende elementen van de nieuwe orde op economisch terrein. De resultaten van vijf jaren Duitse bezetting waren er dan ook naar.

In oktober 1945 berekende de regering dat Nederland wegens economische oorlogsverliezen uitgedrukt in koopkracht van 1938 bijna 26 miljard gulden als schadevergoeding van Duitsland kon eisen. Ter vergelijking kan dienen dat het nationaal vermogen in 1938 nog geen 35 miljard gulden beliep. Berekeningen als de bovenstaande dragen natuurlijk altijd tot op zekere hoogte het stempel van willekeur, maar dat de Nederlandse volkshuishouding een groot deel van zijn welvaart prijs moest geven, staat vast.

Tot de schadelijkste maatregelen die Fischböck in dit verband tot uitvoering wist te brengen, behoorde het opheffen van de deviezensgrens tussen Duitsland en Nederland per 1 april 1941. Daarmee gaf hij de Duitse inbraak in de Nederlandse economie een schijn van legaliteit. Nu immers konden de Duitse instanties en bedrijven, ongehinderd door lastige clearingmaatregelen, de Nederlandse markt afschuimen en hun aanslag op Nederlands kapitaalbezit tot uitvoering brengen. Goederen en vermogensbezit verdwenen in toenemende mate over de grens en daartegenover stond slechts een aanzwellende stroom *Reichsmarken* van dubieuze waarde. Het Rijksmarkensaldo bij de Nederlandse Bank steeg tussen april 1941 en september 1943 van 83 miljoen tot 3646 miljoen: 'samengebalde koopkracht', naar het woord van Rost van Tonningen, de NSB'er die leiding gaf aan de Nederlandse Bank, waarmee echter in werkelijkheid niets viel aan te vangen.

Onder deze omstandigheden was het voor het levensonderhoud van de bevolking van nog groter belang dan tevoren dat de uitvoer van hier te lande voortgebrachte levensmiddelen zoveel mogelijk binnen de perken werd gehouden. Dat is, in de grote lijn gezien, ook wel gebeurd. Zo bleef bijvoorbeeld de grote voorraad granen en veekeuken die vóór de oorlog was aangelegd, in Nederlandse handen en is ook de eigen produktie daarvan gedurende de oorlogsjaren bijna geheel voor binnenlands verbruik ter beschikking gebleven. Van de voorraad vetten werd daarentegen ongeveer een derde weggevoerd. Ook de export van kaas, boter en eieren werd noodgedwongen, zij het in afnemende mate, gehandhaafd.

De Duitsers trokken voorts profijt van het noodzakelijk geworden inkrimpen van de vee-stapel, waarvan zij een buitensporig groot deel opeisten. Tussen mei 1940 en september 1944 werden maandelijks gemiddeld 6000 runderen en 9000 varkens over de oostgrens uitgevoerd. Het clandestien slachten, dat een zeer hoge vlucht nam, voorkwam dat nog méér vlees aan de binnenlandse consumptie werd onttrokken. De uitvoer van verse groente naar Duitsland tenslotte steeg onder de druk van de bezetter in de jaren 1940—1943 tot meer dan het driedvoudige van het vooroorlogse peil.

Afgezien van deze uitzonderingen hebben de Duitsers toch een zekere matiging betracht in hun eisen. Seyss-Inquart deed in 1941 zelfs de toezegging dat er uit Nederland geen uitvoer behoefde te geschieden, zolang de Nederlandse rantsoenen niet hoger lagen dan de Duitse.

Toen deze toezegging later werd ingetrokken, viel er in Nederland op het terrein van de voedselvoorziening al weinig meer in te halen.

Tijdens de oorlog hadden veel Nederlanders de idee dat de Duitsers zich hier te lande meester maakten van enorme voedselvoorraden. Van deskundige zijde is evenwel berekend dat de officiële Nederlandse rantsoenen zonder de Duitse vorderingen tot de zomer van 1944 waarschijnlijk slechts 7 à 8% hoger geweest zouden zijn dan in werkelijkheid het geval was. Bovendien leverden de Duitsers ook produkten die hier te lande niet werden voortgebracht, maar toch dringend nodig waren.

Betrekkelijk onschadelijk was ook de ingreep van de Duitsers in het organisatorische bestel van de agrarische sector. Hierop werd een aanslag beraamd in de vorm van de oprichting van de Nederlandse Landstand, die ingevolge een beschikking van de Rijkscommissaris in oktober 1941 een feit werd. Deze organisatie kwam in hoofdzaak voort uit het Nederlands Agrarisch Front van de NSB en kreeg thans onder staatstoezicht als landelijke beroepsstand verordenende bevoegdheden om onder meer een bijdrage te leveren tot de voedselvoorziening van het Nederlandse volk. De bestaande land- en tuinbouworganisaties werden in dit geheel ingepast of opgeheven. Het lidmaatschap van de Landstand was voor agrarische beroepsbeoefenaren en hun gezinsleden verplicht. Mede

door de gebrekkige leiding van onbekwame NSB'ers als 'boerenleider' E. J. Roskam heeft de Landstand voor de Duitsers nauwelijks betekenis gehad.

Door de tegenwerking van de agrarische beroepsbevolking heeft de Nederlandse Landstand in de praktijk geen greep op de ontwikkeling kunnen krijgen.

Samenvattend kan worden vastgesteld, dat de Nederlandse land- en tuinbouw tot het najaar van 1944 in staat is gebleken de voedselvoorziening hier te lande op een aanvaardbaar peil te handhaven. Dit was in de eerste plaats te danken aan het hoog ontwikkelde niveau van deze sector en de voortreffelijke publiekrechtelijke en privaatrechtelijke organisatie daarvan. Van belang bleek het dat de regeling en ordening van de voedselvoorziening in Nederlandse handen bleef berusten. In de tweede plaats vloeide dit voort uit de aanpak van de Duitsers zelf, die mede uit overwegingen van rassenspolitiek natiën een aanslag te plegen op de voedselvoorziening van het Nederlandse volk. Zij hebben de Nederlandse land- en tuinbouw dan ook betrekkelijk weinig schade berokkend. Wat dit betreft vormde de agrarische sector een gunstige uitzondering in vergelijking tot de andere terreinen van de Nederlandse volkshuishouding, waar hun streven naar de nieuwe orde van de *Verflechtungswirtschaft* ontegenzeggelijk meer funeste gevolgen met zich bracht.

VADER GEPAKT

Een vrouwelijke kantoorbediende uit Amsterdam schrijft in haar dagboek:

10 mei 1942. *Clandestiene slachterij. Dat is je reinste sabotage, want je onttrekt daardoor veel vleesch aan de Wehrmacht.*

Komt er 'n kist thuis aan, en bij opening blijkt dat er 'n halve koe in zit, toevallig hè? We beginnen te benen; dat is het been eruit snijden en proberen om het vleesch er heel af te krijgen. Dan komen de klanten. Een voor een worden ze geholpen, afgewogen, inpakken, geld ontvangen, en wat voor geld. f2,25 pond vleesch, f8,00 pond vet, f0,75 pond benen en 't gaat grif weg. Als je niet meer hebt en je zegt aan de deur 'uitverkocht' dan staan ze half te smeken om vleesch net of je het van je rug af kan snijden. Voor de Pinksteren zal het weer vreeselijk druk worden, we hebben tenminste bijna een hele koe besteld en 500 eieren, een lekker hapje, hè.

17 mei '42 — *Vader zit in de lik.*

Zaterdagmorgen half tien. Er worden kisten binnen gebracht met clandestien vleesch erin. Kwart voor tien komt overvalwagen voor, nemen de kisten met vleesch + vader mee. Moeder heeft gelukkig de tegenwoordigheid van geest nog om 'n paar stukken achterover te drukken, ± 40 pond. 310 pond hebben ze meegenomen. Toen die Russen (rechercheurs) binnenkwamen keken ze even in de tussenkamer en zeiden: 'Ha, we zijn aan het goede kantoor.' Ze stonden een beetje te treiteren en toen zei er één: 'Ga jij de wagen halen, dan kan 't spul naar 't bureau.' Hij ging weg en Vader en Moeder stonden alleen in 't kamertje met die vent. Vader vroeg aan Moeder: 'Geef mij 't mes even, ik steek hem hardstikke dood,' hetgeen Moeder wijselijk maar niet deed. Ze heeft stie-

kum een groot stuk vleesch achterover gedrukt, hoe, dat begrijp ik niet en dat in mijn kleerkast verstopt. Hoe ze zo'n zwaar stuk in enkele oogenblikken in haar eentje heeft weggekregen mag Joost weten.

De wagen staat voor, 't vleesch wordt ingeladen waarvoor nog 'n wasteil van ons geleend wordt, welke later terugkwam, leeg. Vader moet tussen twee Russen mee naar 't bureau. Om half twaalf is Rinus Bakker het mij komen vertellen en ik als de mieter weg om 't al die mensen die anders 's avonds vleesch kwamen halen, te waarschuwen want er heeft twee dagen 'n wacht op 't hoekje van de straat gestaan. Eli v. Praag was 's morgens om 10 uur vleesch komen halen, en mijn Moeder zag hem voorbij het raam lopen, en kreeg gelijk een klein stuipje, aangezien 't een Jood is, zonder ster. Gelijk dat er gebeld wordt, wil de ene rechercheur naar de deur gaan, maar mijn Moeder was vlugger en die heeft Eli haast van de deur geschopt, dus daar zaten ze naast. Tien minuten later weer gebeld, Moeder kijkt door het keukenraam en ziet Verdoner staan, die Rus weer naar de deur, moeder op 't raam getikt dat hij weg moest gaan en hij weg. Toen die Rus aan de deur kwam, was er in de hele straat niemand. Om acht uur 's avonds was Vader nog niet terug, ik naar het bureau Lineausstraat en kreeg te horen, als alles ging zoals zij wenschten, dan was hij morgen thuis. (...)

Zondagmorgen elf uur Vader thuis, waarschijnlijk heeft hij alles bekend. O ja, nog iets, dat stuk wat we hadden gehouden hebben we 's middags uitgebeend en aan lui, die weer kwamen horen, verkocht.

(Uit: 'Dagboekfragmenten 1940—1945', Den Haag 1954)